

Психосоціальний розвиток дітей та молоді

Теорія та практика роботи з внутрішньо переміщеними дітьми та молоддю
в Україні

Матайс Еувема, Рутгер ван Оуденховен, Ремі Гуссенс
Лейден, Нідерланди
2016

Ця книга була розроблена в рамках проекту «Нова оселя: інтеграція та психосоціальна підтримка дітей з числа ВПО в Києві та Одеській області», який реалізується за фінансової підтримки Європейського Союзу (Україна, 2016-2018 р.р.)

Інформація та думки, викладені в даній публікації, належать автору (авторам) і не обов'язково відображають офіційну точку зору Європейського Союзу. Ні інститути, ні органи Європейського союзу, ні будь-яка особа, яка діє від їх імені, не можуть бути звинувачені за використання інформації, викладеної в цій книзі.

Ця книга представляє собою адаптований варіант книги "Розвиток дитини: довідник", який був написаний Матайсом Еувемою у 2006 році для голандських дітей війни.

Вступ.....	6
Глава 1. Розвиток дітей та молоді: поняття та важливі теми.....	7
Введення.....	7
Визначення поняття дитинства.....	7
Розвиток дитини: інтерактивна та екологічна перспективи.....	9
Важливі напрямки розвитку.....	13
Когнітивний розвиток.....	14
Розвиток ідентичності.....	17
Гра і творчий розвиток.....	20
Важливі аспекти розвитку дитини.....	22
Прив'язаність.....	22
Стійкість.....	26
Фактори ризику і захисні фактори.....	28
Механізми подолання труднощів.....	31
Глава 2. Розвиток дітей та молоді: напрями та результати нормального розвитку.....	33
Введення.....	33
Розвиток немовля від народження до 12 місяців.....	34
Розвиток малюка (1-3 роки).....	37
Дошкільний розвиток (3-6 років).....	42
Дитинство від 6 до 11-12 років.....	48
Підлітковий вік і юність (від 11-12 до 18 років).....	53
Глава 3. Розвиток дітей та молоді: проблеми розвитку.....	59
Введення.....	59
Діти з обмеженими можливостями.....	60
Введення.....	60
Психічні вади.....	62
Фізичні вади.....	64
Інші розлади в дитячому віці.....	69
Введення.....	69
Синдром дефіциту уваги з гіперактивністю (СДУГ).....	69

Аутизм.....	71
Мова / розлади мовлення.....	73
Деструктивні розлади поведінки.....	74
Соматичні розлади.....	75
Тривожні розлади.....	76
Розлади настрою.....	78
Зловживання алкоголем та наркотиками.....	78
Проблеми в сімейних стосунках.....	80
Обумовлені війною чи ні?.....	81
Глава 4. Розвиток дітей та молоді: ризики та захисні чинники в постраждалих від війни районах.....	84
Введення.....	84
Фактори ризику в постраждалих від війни районах.....	84
Загальні поняття про ризики для дітей, які перебувають в постраждалих від війни районах.....	84
Можливий вплив наслідків війни на формування прив'язаності.....	87
Жорстоке поводження з дітьми в результаті конфлікту.....	89
Діти, втягнуті у збройні формування.....	93
Інші ризики для дітей у постраждалих від війни районах.....	94
Захисні фактори для дітей в постраждалих від війни районах.....	96
Конструктивні механізми подолання труднощів усередині самої дитини.....	97
Підтримка дорослих.....	97
Взаємодія з однолітками.....	98
Почуття нормалізації ситуації та майбутньої перспективи.....	99
Безпека та спокій.....	100
Глава 5. Розвиток психосоціально здорової дитини та розвиток молоді в постраждалих від війни районах: наслідки для практики.....	100
Сприяння розвитку дітей та молоді.....	100
Залучення дітей та молоді до планування і реалізації психосоціальних програм.....	103

Участь як концепція прав дитини.....	103
Участь і розвиток дитини.....	103
Участь: культурні та гендерні аспекти.....	105
Участь: питання реалізації.....	106
Участь: міркування для щоденної практики.....	107

Вступ

Підтримка здорового розвитку дітей та молоді в постраждалих від війни районах повинна бути найважливішою прерогативою психосоціальних проектів і програм. Беручи до уваги відповідні аспекти розвитку дітей та молоді, при розробці та здійсненні цих програм важливе значення має їх вплив на проблему.

Цей вплив може бути використаний, коли фахівці:

- Працюють або спостерігають за «проблемними» дитиною або групою дітей;
- Організують або розробляють тренінги для вчителів або інших осіб, які опікуються дітьми;
- Оцінюють ситуацію з дітьми в країні або громаді;
- Розробляють програми або проекти.

Цей документ стисло, але всебічно, описує та пояснює розвиток дитини. Він покликаний стати важливим ресурсом для всіх зацікавлених у створенні психосоціальних програм. Документ найкраще використовувати у поєднанні з навчальним модулем з питань розвитку дітей та молоді.

Глава 1: Розвиток дітей та молоді: Поняття та важливі теми

Введення

Дитинство сприймалося по-різному протягом всієї історії в різних культурах. У цьому розділі описуються поняття дитинства і розвитку дитини. Що таке дитинство? Що таке розвиток дитини? Як ці поняття стосуються більш широкого контексту життя дітей? Як впливають соціальні умови та культурні традиції? Які є важливі аспекти та проблеми дитячого розвитку? Є багато теоретичних поглядів на розвиток дитини. Ми розглядатимемо це у контексті інтерактивної та екологічної моделей розвитку дитини.

Визначення поняття дитинства

Незважаючи на те, що поняття "дитина" найчастіше визначають за віковим принципом і за рівнем біологічного і психічного розвитку, визначення понять "дитина" та "дитинство" є набагато складнішим за це. КПД (Конвенція про права дитини) Стаття 1 говорить, що "дитиною є кожна людська істота до досягнення нею 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше". Хоча це визначення виступає у ролі загального орієнтиру для міжнародних організацій, громадських організацій та урядів, діючі визначення на практиці можуть відрізнятися від нього. Крім того, у багатьох ситуаціях конфліктів та переміщень, точність у визначенні дитячого віку може бути спірною. Відсутність офіційних записів про народження поєднується з тим, що у багатьох суспільствах точні дати народження не мають великого значення (в таких місцях багато людей може мати дату народження 1 січня, принаймні відповідно до їх паспортів, звичайно, якщо вони взагалі мають паспорт). В інших країнах діти вважаються народженими в віці 1 року. В контексті дуже високої дитячої смертності новонароджені не можуть бути названі офіційно або навіть визнані, поки не прожили повний рік, тобто, коли стає більш зрозумілим, що вони житимуть. У багатьох культурах існує відмінність між різними етапами дитинства - особливо між етапами "непорочності" або "неосвіченості" дитинства і більш пізньої стадії "розуму" і "відповідальності". Більшість правових кодексів визначають вік, в якому діти юридично отримують можливість нести відповідальність за свої дії.

У різних культурних контекстах відмінні від віку чинники можуть відігравати важливу роль у визначенні того, ким є дитина або підліток. Такі фактори як соціальні ролі, стать, сімейний стан і здатність робити свій матеріальний внесок можуть бути важливішими, ніж хронологічний вік у формуванні очікувань від дітей. Релігійні ритуали або звичаї можуть також впливати на соціальний статус, позначаючи точки переходу в правах і обов'язках дітей перед широкою громадою. Вони можуть бути побічно пов'язані з віком, зокрема, настання статевої зрілості. Наприклад, в Судані дівчата вважаються жінками від 13 років, в той час як хлопчики стають чоловіками приблизно в 15. В Афганістані дівчаток вважають дорослими, як тільки вони вступають у шлюб, а це може статися в 12, 13 років. У багатьох культурах підлітки, як хлопчики так і дівчатка, проходять через обряди, після успішного завершення яких вони мають права і обов'язки дорослих. Наприклад, у Південному Судані у племені нуер ви будете вважатися дорослою людиною тільки після того, як покажете певні розрізи, зроблені на вашій голові. Хлопчики цього племені отримують ці порізи після проходження певних обрядів посвячення. Можливість підтримувати такі звичаї часто перестає існувати в контексті переміщення людей, де відсутність доходу і доступу до важливих ресурсів можуть затримати або розмити ці традиції. У контексті переміщення та інших нещасть, діти можуть опинитися у такій ролі, яка не мала б бути традиційно їм запропонована. Це може стосуватися ролі господаря в сім'ї.

Дитинство не може бути ані детерміноване часом ані узагальненням. Воно не визначається тільки віком або біологічними і психологічними факторами. Швидше за все дитинство розуміється у посиланні на конкретні культурні та соціальні явища та на певні періоди в історії. Дитинство в Кабулі не те ж саме, що дитинство в Фрітауні. Дитинство в Уганді в 2006 році не таке ж саме, яким воно було двісті років тому. У країнах півночі дитинство в наші дні розглядається як тривалий період економічної залежності і захищеності, протягом якого гра і навчання розглядаються як основні складові. Але це далеко від дитинства в багатьох інших культурах, де робота, будь вона оплачувана або в домашньому господарстві, повинна мати пріоритет як над шкільною освітою, так і над грою. У багатьох країнах півдня життя дитини характеризується середовищем великої родини і високим рівнем дитячої смертності:

велика увага до зусиль батьків щодо забезпечення фізичного виживання своїх дітей означає, що вони повинні приділяти більшу частину свого часу на матеріальні та побутової речі, часто делегуючи багато "батьківських" завдань дітям старшого віку. Західні трактування поняття дитинства часто акцентують на уразливості дітей та їх невинності, але знову ж таки в інших контекстах це може бути набагато менш прийнятним.

Важливо уникати запозичень очікувань і норм дитинства, що притаманні одній культурній ситуації, в іншу. Є багато прикладів ситуацій, коли необхідно мати повне уявлення про культуру, щоб зрозуміти, що саме переживають діти – будь то розлучення з родиною або з іншими, хто турбувався про дитину, експлуатація, інвалідність і тому подібне. Без вичерпної інформації про культурний контекст та можливості спілкування з дітьми, дискусії навколо різних методів та норм виховання дітей, ймовірно, вестимуть до конфліктів, що не сприятиме довгостроковим найкращим інтересам дитини.

Розвиток дитини: інтерактивна та екологічна перспективи

Розвиток найкраще можна зрозуміти крізь перспективу тривалості життя зі зростанням і змінами, які починаються від зачаття, під час ембріональної стадії та тривають протягом усього дитинства і юності, а в деяких аспектах - і в дорослому віці та в старості. Протягом всього періоду розвитку тіло дитини буде розвиватися, мозок і нервова система будуть поступово здобувати компетентність в широкому спектрі функцій і навичок, які дозволять дитині адаптуватися і виживати в багатьох різних типах середовища (SaveTheChildren/ARC, 2001).

Розвиток дитини – це процес зростання і дозрівання людського індивіда від етапу зачаття до етапу дорослого життя.

Дослідження розвитку дитини як поняття дитинства відбувалось під впливом історичних і культурних тенденцій. Велика частина робіт була зроблена західними

психологами, які займаються вивченням розвитку, спостерігаючи за дітьми, які ростуть в більш заможних країнах (для цілей цієї статті не має сенсу вдаватися в подробиці всіх різних теоретичних концепцій і моделей, які були розроблені і застосовані вченими). Більшість теорій стосуються дітей, які пройшли через різні труднощі під час свого розвитку. Для того, щоб перейти від одного етапу до іншого, дитині необхідно освоїти певні "завдання, яких потребує розвиток" (наприклад, дитина повинна вміти тримати голову перш, ніж почати повзати). Точка зору, що дитинство складається з проходження певних етапів і вмінь виконувати певні задачі, залишається одним з найбільш важливих і корисних поглядів на розвиток дитини.

З часом все більше і більше дослідників та практиків визнають, що розвиток дитини найкраще пояснюється інтерактивною та екологічною моделями, які стверджують, що на розвиток впливає комплекс факторів, які взаємодіють між собою (Davies, 1990; Sameroff&Chandler, 1975; Bronfenbrenner, 1979).

Розвиток дитини є результатом взаємодії дитини та навколишнього середовища. Хоч ця ідея й звучить досить просто, вона охоплює складну і динамічну реальність. Інтерактивна та екологічна моделі стверджують, що "розвиток дитини є продуктом безперервної динамічної взаємодії між дитиною і досвідом, який дитина набуває від сім'ї та соціального контексту» (Sameroff&Fiese, 2000).

Екологічний підхід або теорія екологічних систем підкреслює важливість розуміння взаємозв'язку між дитиною, що розвивається, та її середовищем таким, як сім'я, школа, суспільство і культура. У цій моделі розвиток передбачає взаємодію між мінливістю дітей і зміною їх взаємовідносин з різними екологічними (соціальними) системами. Дитячий суб'єктивний досвід і розуміння навколишнього середовища є важливими аспектами цієї теорії (Бронфенбреннер, 1979, 1988; Вакзімер, 1988; Виготський, 1978).

Інтерактивна та екологічна моделі розвитку дитини також визнають, що дитина із самого початку свого життя докладає зусиль, щоб здобути свій досвід. Замість того, щоб бути сосудом, в який заливається досвід, "дитина активно створює своє власне середовище, прогресуючи у своєму розвитку" (Сроуф, 1990).

Взаємодія дитини з навколишнім середовищем створює альтернативні шляхи розвитку, які виникають впродовж процесу розвитку. У критичних точках, що визначаються періодами змін у розвитку або зовнішніми впливами, такими наприклад, як пережиті конфлікти, з'являються розгалуження, роздоріжжя, і дитина може відійти від початкового шляху, яким вона йшла і піти іншим шляхом. На цих роздоріжжях дитина може перебувати в адаптивних або дезадаптивних напрямках (Боулбі, 1973). Наприклад, 7-річна дівчинка, яку переводять з погано обладнаного табору для біженців в нормальний будинок та оточення з хорошою школою — це точка розвитку, де нові пізнавальні можливості, підвищуючи її мотивацію до навчання, дають їй можливість перейти до більш позитивного шляху розвитку, ніж той, на якому вона була раніше. Як і чи буде розвиток порушений ризиком або розширеною можливістю залежить від комбінації зовнішніх факторів та актуальних завдань розвитку. Потенціал розвитку, який щойно був здобутий чи досягнутий, найбільш уразливий до руйнування від стресових факторів. Внутрішній потенціал, що був сформований давно, менш схильний до руйнування, хоча в умовах сильного стресу він також може бути пошкоджений (Девіс, 2004).

Незважаючи на те, що розвиток усіх дітей в значній мірі універсальний (всі діти здобувають багато спільних навичок, таких, як мова), він також має культурну специфіку. Наприклад, китайські діти мають іншу самооцінку, ніж американські діти (Ванг, 2000). Рабаїн-Ямім (1989) порівнює французьких і західно-африканських матерів в Парижі. Французькі матері говорять більше, тому що вони налаштовані на продовження офіційної освіти їхніми дітьми. Західно-африканські матері говорять менше, тому що вони очікують, що їхні діти в ранньому віці візьмуть на себе практичне вирішення повсякденних проблем. Це буде впливати на розвиток мовлення у цих дітей.

Розвиток, навчання і соціалізація переплітаються з конкретним культурним контекстом, у якому вони відбуваються (Бронфенбреннер, 1979; Вінегар та Ваксірс, 1992). У процесі зростання діти вчать від інших людей поводити себе у суспільстві. Це означає все більше розуміння ними того, як їх бачать інші і як контролювати свою поведінку, щоб зробити її більш прийнятною для інших. Пізнавальні та освітні процеси, внесок до яких робиться іншими, відіграють певну роль у формуванні особистості,

відповідних гендерних ролей, контролі асоціальної та заохоченні соціальної поведінки, а також у формуванні моральності. Оточення впливає на дитину, і дитина впливає на своє оточення. Все це складає інтерактивну та екологічну моделі розвитку дитини (за Бронфенбреннером, 1979).

Інтерактивні процеси між дитиною та її оточенням відбуваються на постійній основі. На ранніх стадіях розвитку більшість з них припадають на взаємодію між дитиною та її батьками або близькими родичами. У міру того, як дитина росте, все більш важливими стають інтерактивні процеси в більш широкому середовищі (як спільнота і суспільство).

Інтерактивна та екологічна моделі тісно пов'язані з поняттям психологічного благополуччя, яке також підкреслює важливість інтерактивних процесів між внутрішнім психологічним та зовнішнім соціальним світом.

Одним з факторів, що сприяє оптимальному розвитку дітей в складних життєвих обставинах є верховенство психологічного благополуччя (Леблан, Талбот та Крейг, 2005). Психосоціальне благополуччя – необхідний елемент для розвитку здорової дитини.

Психосоціальне передбачає тісний взаємозв'язок між психологічними і соціальними процесами. Одне постійно впливає на інше. Психологічні переживання впливають на здатність відчувати емоції, поводитися, думати, запам'ятовувати і навчатися. Соціальний досвід змінює ставлення людей один до одного.

Психосоціальне благополуччя визначають як «здоровий емоційний, розумовий, соціальний і духовний розвиток. Він включає в себе соціальну інтеграцію, почуття економічної і фізичної безпеки, а також почуття ідентичності».
(Лигхрі, 1999)

Психосоціальне благополуччя передбачає різні речі для різних дітей на різних етапах їх життя. Психосоціальне благополуччя підлітків може бути покращене за рахунок інших факторів, ніж у дітей шкільного віку. Наприклад, створення молодіжного клубу, де підлітки могли б зустрічатися, добре провести час і обговорити свої проблеми, могло б поліпшити їх психосоціальне благополуччя більше, ніж організація творчих майстерень для них.

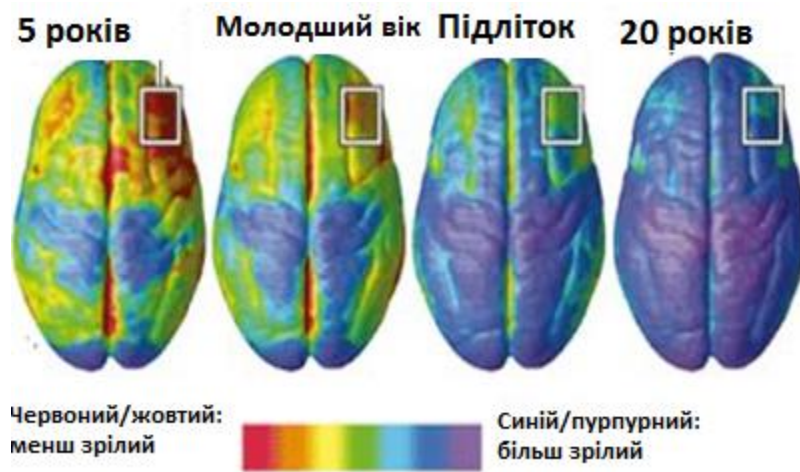
Важливі напрямки розвитку

У цьому розділі ми опишемо деякі з найбільш важливих напрямків розвитку. Знання цих напрямків має значення при спостереженні і аналізі ситуації з дитиною або з групою дітей та при формуванні відносин з дітьми в робочій атмосфері. Це буде розглянуте і описано більш детально в розділах 2 і 3.

Когнітивний розвиток

Когнітивний розвиток – це розвиток здатності думати і розмірковувати.

Формування добрих когнітивних вмінь (або, як це частіше називають - інтелекту) – процес, тісно пов'язаний із здоровим розвитком мозку. Мозок продовжує розвиватися протягом усього дитинства, проте в період між 7-мим місяцем вагітності і віком 2-х років він зростає найбільше. При народженні мозок важить 25% від його звичного розміру, до 2 років він досягає 75% дорослої ваги. Розвиток мозку також продовжується і в підлітковому віці. Таким чином, в той час, як певні істоти народжуються вже із зрілим мозком, людський мозок стає зрілим протягом багатьох років. Це означає, що якість взаємодії дитини з її оточенням може значно впливати на розвиток мозку. (Нельсон, 2000). У перші роки, коли ріст є найшвидшим, мозок є набагато більш пластичним, ніж в пізніші роки. Наприклад, діти з черепно-мозковою травмою протягом перших 5 років часто відновлюють здатність повноцінно функціонувати, так як мозок здатний компенсувати пошкоджені зв'язки. Через цю пластичність фактори ризику та захисні фактори у ранньому віці мають більший вплив на те, як в кінці кінців мозок буде функціонувати (Новаковський&Хеєс, 1999). На початковому етапі розвитку мозку, аж до віку 3-4 років він більше реагує на впливи навколишнього середовища, ніж на пізніших етапах розвитку (Перрі, 2002). Таким чином, в ранньому дитинстві позитивні відносини з вихователями обумовлюють найкраще середовище для оптимального розвитку мозку.

Фактори, що негативно впливають на розвиток головного мозку:

- Генетичні розлади. Найбільш поширені з них викликані хромосомними аномаліями, де утворюються додаткові або відсутні хромосоми, або ж вони поєднуються аномально. Найбільш поширеним хромосомним розладом є синдром Дауна (див. також главу 3).
- Вплив алкоголю під час перинатального періоду. Вживання алкоголю матір'ю під час вагітності може бути дуже руйнівним для мозку дитини і може призвести до серйозних вроджених дефектів, що називаються алкогольним синдромом плода. Фетальний алкогольний синдром включає в себе аномалії голови і обличчя, затримки в розвитку, проблеми з концентрацією уваги і гіперактивністю, а майже у половини дітей, які народжуються з цим синдромом, діагностують психічні захворювання.
- Недоїдання призводить до уповільнення загального формування мозку дитини, що призводить до зниження інтелекту. Проте ці ефекти можуть зникнути, якщо протягом раннього дитинства забезпечується належне харчування (Нельсон, 2000).
- Недозрілість (недоношеність) дитини. Нормальна або доношена вагітність триває 38-40 тижнів. Ризики для розвитку мозку пов'язані в цьому випадку зі скороченням часу перинатального розвитку малою масою тіла дитини при народженні.
- Стрес і травматичні події. У дітей, особливо маленьких, які зазнали серйозних втрат, були покинуті, зазнали знущань, жорстокого поводження і травм можна побачити багато проблем з розвитком мозку (Перрі, 2002).

Розвиток мозку тісно пов'язаний із розвитком пізнавальних умінь або інтелекту. У більшості людей є інтуїтивне уявлення про те, що таке інтелект, і багато слів в англійській мові описують його залежно від різних рівнів інтелектуальних проявів: яскравий, тьмянний, розумний, дурний, повільний і так далі. Тим не менш, немає загальноприйнятого визначення інтелекту, і люди продовжують обговорювати, що, власне, це таке. Фундаментальними залишаються питання: чи є інтелект однією

загальною здібністю чи кількома незалежними системами здібностей? Чи є інтелект властивістю мозку, характеристикою поведінки чи це набір знань і умінь?

Кожного разу, коли вчених просять визначити поняття інтелекту в термінах, які описують, що його спричиняє або що це таке, майже кожен вчений дає своє, відмінне від інших визначення. Приклади визначень інтелекту: загальна адаптивність до нових проблем в житті; здатність до абстрактного мислення; пристосування до навколишнього середовища; здатність до здобуття знань та здобути знання; загальна здатність до незалежного, оригінального і продуктивного мислення; швидке розуміння відповідних відношень та зв'язків; здатність оцінювати, розуміти і міркувати; здатність тримати у пам'яті багато зв'язків.

Люди в загальній популяції мають дещо різні концепції інтелекту, ніж більшість експертів. Більш популярні поняття інтелекту схильні підкреслювати розум, здоровий глузд, практичну здатність вирішувати проблеми, вербальні здібності і інтерес до навчання. Крім того, багато людей вважають, що соціальна компетентність є важливим компонентом інтелекту.

Деякі вчені стверджують, що інтелект – це здібності та якості, які цінуються тою чи іншою культурою. Відповідно до цієї точки зору, концепції інтелекту є різними в різних культурах. Наприклад, мешканці Північної Америки часто пов'язують вербальні і математичні здібності з інтелектом, в той час як деякі культури, що пов'язані з мореплаванням, як, наприклад, острова південної частини Тихого океану, вважають просторову пам'ять і здібності до навігаційні показниками інтелекту. З цієї точки зору жодним тестом неможливо досить чітко виміряти інтелект різних людей. Інші підходи розглядають інтелект як основу пізнавальних здібностей, які не залежать від культури (Microsoft Encarta Online Encyclopedia, 2003).

Абсолютно ясно, що когнітивні вміння розвиваються по мірі розвитку дитини. Чим старша дитина, тим більш абстрактним і складним стає її мислення, і тим більше вона може зрозуміти і зробити. Але когнітивні вміння залежать не тільки від віку, але й від особистості кожної дитини. Саме тому завжди важливо ретельно оцінювати, що дитина або група дітей може зрозуміти, а чого не може, і, відповідно, вибудовувати очікування, діяльність і комунікацію.

Розвиток ідентичності

Розвиток свідомого відчуття власної ідентичності ("Хто я?", "Чому я існую?", "Куди я хочу рухатись?", "У що я вірю?", "Де моє місце?" і т.д.) - одне з найбільш важливих завдань розвитку, через яке будь-яка людина має пройти.

"Ідентичність – це відчуття того, що будь-яка людина залишається собою в різний час і в різних обставинах, що його минуле, сьогодення і майбутнє нерозривно пов'язані».

Ідентичність складається з двох елементів:

1. Відчуття людиною власної цілісності в часі і просторі, а також...
2. На скільки інші (соціальне середовище) визнають і цінують цю цілісність.

Незважаючи на те, що це гнучкий процес, більшість дітей не досягає бездоганної ідентичності навіть до кінця підліткового віку (18 - 20 років).

Ерік Еріксон (1956), головна фігура в галузі людського розвитку, приділяє значну увагу процесу формування ідентичності. Він описав її еволюцію, починаючи з дитинства, протягом усього життєвого циклу. Його опис 5 різних психосоціальних стадій, які дитина має пройти, дає погляд зсередини на можливий розвиток ідентичності:

Стадія 1: 0-2 роки	Перша психосоціальна криза відбувається увіці немовля. У дитини, яку плекають і люблять, формуються почуття довіри, безпеки і оптимізму. У дитини, до якої ставляться погано, формується відчуття небезпеки і недовіри.
Стадія 2: 2-4 роки	Друга психосоціальна криза, як Еріксон вважає, відбувається в ранньому дитинстві, ймовірно, від 2-х до 4-х років. Діти, до яких добре ставляться батьки, виходять з цієї стадії впевненими в собі, задоволеними своєю новою самостійністю і скоріш гордими, аніж

	<p>сором'язливими. Самостійність, однак, не є повним синонімом самовпевненості – володіння собою, ініціативність і незалежність. Тому діти на початку цієї психосоціальної кризи переживають бурхливий етап – істерики, впертість і негативізм. Наприклад, можна побачити дворічну дитину, яка рішуче забирає руку, коли мама намагається взяти її за руку, перетинаючи вулицю. Крім того слово "НІ!" звучить дуже часто і голосно.</p>
<p>Стадія 3: 3-6 років</p>	<p>Еріксон вважає, що третя психосоціальна криза відбувається під час, як він називає, "ігрового віку", або дошкільних років. Під час цього періоду, дитина, яка має здоровий розвиток, вчиться використовувати уяву і розширює свої вміння під час різноманітних активних ігор. Це стосується розвитку фантазії, вміння спілкуватися з іншими, вести за собою або слідувати за іншими. Якщо дитина скута відчуттям провини, вона стає заляканою, випадає з колективу, продовжує надмірно залежати від дорослих та обмежена як у розвиткові ігрових умінь, так і у фантазії.</p>
<p>Стадія 4: 6-12 років</p>	<p>Еріксон вважає, що четверта психосоціальна криза проходить протягом шкільного віку. Тут дитина починає освоювати більш офіційні життєві вміння: будує стосунки з однолітками відповідно до певних правил, переходить від вільної гри до гри, яка побудована за правилами і потребує роботи у команді, наприклад, як гра у бейсбол, або освоює такі соціальні курси, як читання і арифметика. Потреба в самодисципліні щорічно збільшується. Дитина, яка успішно пройшла крізь попередні психосоціальні кризи, яка має довіру, незалежна та ініціативна, достатньо легко навчиться бути працюючою. Проте, недовірлива дитина буде невпевнена у майбутньому. Соромлива дитина з почуттям власної провини буде відчувати поразки і неповноцінність.</p>

<p>Стадія 5: 12-18 років</p>	<p>Під час п'ятої психосоціальної кризи дитина, вже підліток, вчиться відповідати задовільно і щасливо на питання: "Хто я?". Але навіть найкращепідготовлені до цього підлітки відчувають деяку розмитість, неясність своєї рольової ідентичності. Так, більшість хлопчиків і, ймовірно, більшість дівчат вдаються до незначних правопорушень, бунтівні настрої панують, сумніви щодо самого себе можуть повністю захопити молоду людину. Еріксон вважає, що під час успішної ранньої юності молода людина набуває впевненості у собі на протигагу меншовартостіта невпевненості. Підліток скоріше починає експериментувати з різними, як правило, конструктивними ролями, аніж сприймає «негативну ідентичність» (наприклад, правопорушення). Він, насправді, хоче чогось досягти і досягає, замість того, щоб бути "паралізованим" відчуттямменшовартості. У більш пізньому підлітковому віці встановлюється чітка статева ідентичність мужності або жіночності. Успішний підліток прагне лідерства,щоб хтось надихнув його, і поступово розвиває набір ідеалів відповідно до існуючих соціальних норм.</p>
----------------------------------	---

Ці п'ять етапів розвитку ідентичності в дитинстві – досить реалістичний погляд зсередини на імовірний процесрозвитку ідентичності. Допомога дитині на різних етапах та позитивний процес навчання, який має супроводжувати всі ці етапи, є складним і важким завданням, що відомо всім батькам чи вчителям. Тому при роботі з дітьми важливо розуміти, як формується розвиток особистості окремої дитини або групи дітей. Проблеми у розвитку ідентичності можуть призвести до (або бути пов'язані з) психосоціальних проблем, таких, як відсутність почуття власної гідності, небезпечна прив'язаність, депресія, асоціальна поведінка.

Гра і творчий розвиток

В процесі гри розвиваються механізми вирішення проблем, які підвищують стійкість і психосоціальне благополуччя дітей та молоді:

- В процесі гри дитина може пережити і асимілювати стресові аспекти реальності на відстані, крізь призму фантазій, які знаходяться під контролем дитини (Піагет, 1951).
- Через гру дитина може дізнатися про себе (наприклад, про свою статеву ідентичність) по відношенню до інших.
- Гра стимулює когнітивний розвиток (особливо у дітей дошкільного віку) (Давіес, 2005).
- За допомогою уяви, реалізації сценаріїв, відтворення підтримується розвиток таких когнітивних навичок, як планування і вирішення проблем, дитина вчиться автономії та ініціативі (Піагет, 1962).
- Гра забезпечує вираження агресивних та інших негативних імпульсів в безпечному, позитивному ключі (Палей, 1988).
- Такі структуровані заходи, як хобі і спорт – найбільш розвиваючі способи проведення часу для дітей (МакХейл та ін., 2001).
- Участь в структурованих позакласних заняттях і захоплення сприяють стійкості та відчуттю самоповаги (Вернер, 1993).

Гра змінюється відповідно до віку:

- Гра в дитячому віці (0-12 місяців), в першу чергу, дослідна та інтерактивна.
- Для дітей молодшого віку (1-3 роки) гра часто виступає як невербальний засіб для подолання хаосу і стресу. У цьому віці гра починає набувати драматичності.
- Діти дошкільного віку (3-6 років) люблять грати. Їх гра більш складна і збагачена уявою, ніж гра малюків, при цьому має менше правил і зв'язків з реальністю, ніж ігри дітей шкільного віку. Можна виділити два основних напрямки гри дошкільнят, які на практиці часто поєднуються. Перший напрямок передбачає вивчення реальності і, особливо, соціальних ролей. Наприклад, граючи в переодягання, дошкільнята фантазують, ким вони можуть стати. У другому напрямку дошкільної гри діти вчаться справлятися зі стресом і тривогою, виражати бажання і страхи.
- Для дитини шкільного віку (6-12 років) гра поступово заміщується орієнтацією на творчість і фізичну активність (Еріксон, 1963). Гра, як і раніше, важлива для дитини шкільного віку, але фантазійна гра поступово витісняється організованою ритуальною грою та спортом (Рубін та ін., 1998). Організовані дитячі майданчики, а також такі ігри, як футбол, баскетбол вчать дітей спілкуватися по черзі, поліпшувати свої навички, зосереджуватися на плануванні і досягненні цілі, контролювати свої емоції в процесі гри, слідувати правилам (Піагет та Інхельдер, 1969). У цей період також для дітей стає важливим таке хобі, як колекціонування речей. Перехід від соціально-драматичних до організованих ігор - лише частина еволюції гри. В середньому різні розумові ігри, внутрішні фантазії розширюються в міру того, як ігри з однолітками стають більш ритуалізованими. Фантазія продовжує виконувати функції, які драматична гра виконувала для дошкільника: задоволення, уявне здійснення бажань, дослідження реальності, уявлення себе в більш просунутих ролях і розуміння емоцій і перспектив інших через рольові ігри (Сея&Расс, 1999). Ці фантазії сприяють розвитку здібностей дітей, творчого мислення та співпраці (Расс, Робінс, і Крістіано, 1999).
- Ігри підлітків (12-18 років) стають ще більш організованими. Вони стають інструментами для взаємодії з однолітками через спорт або драматичну діяльність. Гра виражає формування ідентичності підлітка. Ритуалізована гра також виступає

засобом звільнення енергії та стресу для підлітків. У той же час гра втрачає частину своєї важливості, бо робота і наукові дослідження стають все більш значущими. Фантазія залишається важливим елементом: підліток може мріяти про велику любов або славетне майбутнє.

Це важливо знати людям, які працюють з дітьми, щоб зрозуміти, що гра і творче самовираження, як й інша поведінка дітей, відображає їх психосоціальні процеси, а спостереження такої поведінки розкриває переживання і почуття дітей, які вони часто не в змозі передати словами. Інакше кажучи, якщо ми уважно спостерігатимемо за грою дітей, ми зможемо багато чого довідатися про їх почуття, проблеми, бажання і потреби.

Важливі аспекти розвитку дитини

У цьому пункті представлено деякі з найважливіших аспектів розвитку дитини. Це приклади інтерактивних, екологічних процесів, які впливають на результативність різних аспектів розвитку.

Прив'язаність

Прив'язаність – це глибокий емоційний зв'язок, який утворюється між дитиною і одним або більшою кількістю дорослих, як правило, між одним з батьків або опікуном. Прив'язаність - фундаментальна потреба, що має біологічну основу (Боулбі, 1969). Вона забезпечує почуття безпеки у дітей і дозволяє їм досліджувати своє середовище, повертаючись до дорослих в періоди стресу. Для розвитку цього емоційного зв'язку, або прив'язаності, необхідно забезпечити любов батьків, виховання, довіру, безпеку і повагу по відношенню до дітей, а також чуйне реагування на потреби дітей. Хоча в різних культурах прив'язаність проявляється по-різному, це універсальне явище(Боулбі, 1969; Левін та Міллер, 1990). У більшості культур прив'язаності дітей мають порядок переваги, як правило до матері, потім до батька, і вже потім - до братів і сестер. Рання прив'язаність зазвичай триває все життя. Ранні

відносини між батьками та дітьми визначають та спрямовують розвиток. Проте критично важливим є те, що не тільки батьки впливають на розвиток (Девіс, 2004).

- Прив'язаність – глибокий і міцний зв'язок, який розвивається між дитиною і вихователем (матір'ю, членом сім'ї або членом громади) в перші роки життя, особливо у віці від 0 до 3-х років.
- Прив'язаність - взаємні стосунки між дитиною і вихователем. Діти інстинктивно тягнуться до вихователя для відчуття безпеки і захисту, вихователі інстинктивно захищають і виховують дітей.
- Взаємна чуйність у відносинах прив'язаності, де вихователі реагують на потреби дітей, а діти реагують на догляд вихователів, створює надійну базу для раннього розвитку.
- Прив'язаність впливає на ранній розвиток головного мозку, що в майбутньому відображається на здібності дитини регулювати мислення, почуття і поведінку.
- Діти використовують прив'язаність, щоб знаходити відповіді та підтримувати близькість зі своїми вихователями. Така поведінка проявляється через плач, хапання, чіпляння, повзання, усмішки та звуки. Ці форми поведінки сприяють фізичній безпеці і виживанню дітей.

Ейнсворт (1978) виділив три характери прив'язаності. Пізніше додано четвертий характер (Мейн та Соломон, 1990):

1. Група А: Ненадійний, незахищений
2. Група В: Надійний, захищений
3. Група С: Неоднозначний, протирічний
4. Група D: Несистемний, невпорядкований

Діти, які мають надійну прив'язаність (група В) показують впевненість у відносинах з іншими. Упевнені діти хочуть бути близькими до свого вихователя, фізично

контактують з ним, продовжують взаємодію, пробують залучати своїх близьких у процес гри та спілкування, якщо ті дистанціювалися і не прагнуть близькості і фізичного контакту, швидко заспокоюються, коли приходить вихователь, і повертаються до гри та пізнання. на прив'язаність позитивно впливає на подальший розвиток. Діти, які мали надійну прив'язаність більш впевнені в освоєнні навколишнього середовища і більш відкриті для навчання. Хороші відносини з іншими в ранньому віці, як правило, позитивно впливають на стосунки в майбутньому. Такі діти в дитячому віці мають кращі результати розвитку. Безпека в дитячому віці (коли дитина ще дуже мала) сприяє доброму початку розвитку, але не може повністю захистити від майбутніх потрясінь на цьому шляху, що відбуваються у відповідь на зміни в здатності відчувати прив'язаність (наприклад, коли дитина отримує нову родину або розлучена з одним з батьків) (Девіс, 2005).

Ненадійна прив'язаність відбувається тоді, коли вихователі недоступні, не дослухаються до потреб своєї дитини, неласкаві, не в змозі продемонструвати задоволення від взаємодії зі своїми дітьми або заспокоїти їх після пережитого стресу. Ненадійна прив'язаність набуває різних форм в залежності від ступеня нехтування вихователями потребами своїх дітей.

Ненадійна прив'язаність (А) формується тоді, коли вихователі відмовляються від діалогу або відсутні. Вони не відповідають на потреби своєї дитини взагалі або реагують байдужо та ворожо. Це призводить до заперечення дітьми своїх власних потреб і уникнення взаємодії зі своїми вихователями. Діти можуть здаватися незалежними лише через віру в те, що вони повинні бути такими, адже вони не можуть залежати від вихователів. Ці діти часто ігноруються і активно відкидаються своїми матерями. Вони мають більш високі рівні ворожості та неспровокованої агресії, негативно взаємодіють з іншими дітьми. Замість того, щоб виразити страждання і звернутися з проханням про допомогу, вони, частіше за все, мовчки ображатимуться або підуть. Через емоційну відчуженість і негативну поведінку діти з ненадійною прив'язаністю, як правило, наражаються на часті покарання з боку вчителів, тим самим посилюючи і підтверджуючи недовірливі припущення дитини про прив'язаність (Сроуф, 1989).

Неоднозначний, протирічний характер прив'язаності (С) виникає тоді, коли первинні вихователі непослідовні і непередбачувані. Вони іноді реагують на потреби свого немовля, а іноді залишаються байдужими. Це призводить до того, що діти жадають близькості, але не вірять, що їх вихователь буде досяжний. В результаті діти стають вкрай засмученими, коли їх прив'язаність не знаходить відгуку, але не так легко заспокоюються, коли на них знову звертають увагу. Діти панікують, коли об'єкт їх прив'язаності залишає їх, а, отже, не розвивають незалежність, залишаючись на самоті. Матері таких дітей непослідовно реагують, коли їх діти шукають прив'язаності серед дітей свого віку: здорова реакція змінюється неадекватною і навпаки. Цей тип конфігурації стосунків призводить до порушень здатності дитини до автономної поведінки. Дослідження зв'язали цей тип прив'язаності з соціальною відгородженістю і поганими навичками соціальної взаємодії у дітей молодшого шкільного віку (Ренкен, Егеланд, Марвінні, Мангельсдорф і Сроуф, 1989).

Несистемний, невпорядкований характер прив'язаності (D) виникає, коли вихователі недоброчесні або халатні по відношенню до дітей. Це призводить до того, що діти одночасно і уникають, і прагнуть прив'язаності. Часом вони занадто пильні, а потім стають дезорієнтованими. Вони або відкидають прив'язаність або намагаються догодити цьому відчуттю, іноді плутаючись між двома станами. Формування цього характеру прив'язаності обумовлене двома обставинами: історією незагоєних ран у стосунках з батьками, а також відверто жорстоке поводженням з боку батьків. Високий відсоток батьків з несистемним, невпорядкованим характером прив'язаності дітей, самі мають історію незагоєних дитячих ран: рання втрата батька, зловживання алкоголем батьками або жорстоке поводження та насильство (Мейн та Хессе, 1990; Ліон-Ріт, 1996). Цей тип прив'язаності пророкує високі показники агресії по відношенню до однолітків та дітей шкільного віку (Ліон-Ріт та Яковітз, 1999). Такі діти невпевнені в собі та показують нижчі академічні здобутки (Мосс, Руссо, Парент, Ст. Лорен і Салтон, 1998).

Хоча існують відмінності в формах поведінки, через які проявляється прив'язаність, а також відмінності в підходах щодо очікувань та догляду за немовлятами, універсальність цього явища не викликає сумнівів (Посада та ін., 2002). Які фактори здаються універсальними? Дитина повинна мати прив'язаність до основного

вихователя (або, в багатьох культурах, до групи основних годувальників). Послідовність, чутливість і чуйність з боку основних вихователів мають важливе значення для психічного розвитку дитини. У всіх культурах базова безпечна поведінка, тобто здатність дитини використовувати вихователів для полегшення стресу і підтримки в процесі пізнання (як обумовлено кожною культурою окремо), була визначена як маркер надійної прив'язаності (Уотерс та Каммінг, 2000). Коли вихователь безвідповідальний, діє непослідовно, нечутливо ставиться або відмовляється від дитини, психологічний розвиток останньої опиняється під серйозною загрозою.

Чимало досліджень описують зв'язок між прив'язаністю та подальшим розвитком. В цілому знайдено вражаючі зв'язки між якістю прив'язаності в ранньому дитинстві з подальшим розвитком (Матас, Арен, і Сроуф, 1987; Ліон-Ріт, 1996). Надійна прив'язаність в дитинстві і ранньому віці (0-3 років) гарантує соціальну компетентність, хороші вміння вирішувати проблеми, а також інші особистісні якості, пов'язані з успішною адаптацією в пізньому дитинстві (Сроуф, 1989). Ненадійна прив'язаність була аналогічним чином пов'язана з проблемною поведінкою та соціальними труднощами у дітей шкільного віку. І хоча такі фактори, як темперамент малюка та екологічні фактори ризику також впливають на результати, емпіричні дослідження доводять, що якість прив'язаності є основним принципом розвитку (Девіес, 2004).

Стійкість

Стійкість – концепція, яка набуває все більшого значення у вивченні розвитку дитини. Із різних досліджень відомо, що багато дітей (навіть ті, які росли в дуже складних і небезпечних умовах) виростають здоровими, стійкими людьми (Фелсман та Вайлан, 1987; Вернер, 1989; Мастен, Бест та Гармезі, 1990). Це здатність нормально розвиватися і долати проблеми.

Стійкість – універсальна здатність, яка дозволяє людині, групі або співтовариству запобігати, мінімізувати або долати згубні наслідки того чи іншого нещастя.

Навіть усупереч надзвичайно стресовим обставинам таким, як насильство, втрата членів родини, а також вимушена зміна місця проживання, діти можуть опиратися на свої внутрішні ресурси і підтримку ззовні, щоб впоратися з ситуацією і адаптуватися до нових умов (Арнтсон та Кнудсен, 2004). Термін «стійкість» стосується як добробуту дитини, так і процесів, за допомогою яких досягається і зберігається цей добробут, оскільки дитина проявляє стійкість в умовах певного ризику. (Гілган, 1999).

Стойкість – відносно нова концепція в сфері соціальних послуг та людського розвитку, що еволюціонувала з більш раннього аспекту соціальних проблем. Ця еволюція мала три головні впливи:

1. Усвідомлення різноманітності проблем, які задаються безліччю ризикових і захисних факторів (Драйфус, 1990; Хокінс, Каталано, Міллер, 1992);
2. Визнання того, що багато людей добре справляються з цими проблемами, незважаючи на наявність спільних рис із людьми, які мають серйозні психосоціальні проблеми (Ентоні, 1987; Руттер, 1985; Вернер та Сміт, 2001);
3. Збільшення використання «сили перспективи» в психосоціальній роботі (Салібі, 1997). Це змушує фахівців спиратися на сильні сторони (або так звані «активи») бенефіціарів, замість того, щоб зосереджуватися виключно на їх проблемах (Бартон, 2005).

Діти стають стійкішими завдяки захисним факторам, які дозволяють їм боротися з проблемами. Захисні фактори можуть включати як потенціал, закладений в дитині (наприклад, високий інтелект, хороші соціальні навички і почуття власної гідності), так і потенціал оточення (люблячі, турботливі батьки і доступні в громаді соціальні послуги). Про це детальніше буде сказано в наступному розділі. Важливо розуміти, що стійкість, фактори ризику та захисні фактори, психологічне благополуччя та прив'язаність важливі для розвитку дітей, взаємопов'язані і впливають один на одного різними, не завжди до кінця зрозумілими способами.

Дослідження стійкості дітей молодшого віку показують, що профілактичний підхід до розвитку дитини є кориснішим, ніж проблемно-орієнтовний. Проведені дослідження доводять, що якщо кілька факторів ризику накопичуються і не компенсуються

захисними факторами, то здоровий розвиток знаходиться під загрозою. Сім'я, школа, однолітки і спільнота відіграють ключову роль в розвитку стійкості у дітей (Костек, 2005).

Профілактика в даному контексті передбачає (Ріспенс та Ван Туіль, 1994):

1. Запобігання розвитку психосоціальних проблем.
2. Підтримку стабільного розвитку дітей.

Усі психосоціальні програми для дітей та молоді, постраждалих від війни, повинні бути в першу чергу превентивними за своїм характером. Ми прагнемо запобігати психосоціальним проблемам, які можуть розвиватися внаслідок пережитих воєнних дій. Крім того, ми прагнемо збільшити шанси на здоровий розвиток дітей в порушених війною районах за рахунок зміцнення захисних факторів у дітей та їх оточення.

Фактори ризику і захисні фактори

Наявність факторів ризику і захисних факторів відіграє важливу роль у розвитку дитини. Фактори ризику – це ті фактори, які ставлять під загрозу розвиток дитини, у той час як захисні фактори сприяють здоровому розвитку. Як фактори ризику, так і захисні фактори можна знайти і на рівні дитини, і на рівнях батьків/сім'ї та громади/суспільства. Всі ці фактори найчастіше взаємопов'язані і впливають один на одного.

Важливо розуміти, що ми говоримо про захисні фактори тільки при наявності факторів ризику. Це означає, що захисний фактор:

1. Змінює співвідношення між ризиками і очікуваними проблемами в розвитку (буферизація або зменшення цих ризиків);
2. Не працює при відсутності фактора ризику. Це означає, що наявність певного захисного фактора не матиме істотного впливу на виникнення проблемної поведінки у людей, які не є групою ризику, але впливає на людей, які знаходяться у цих групах.

Підсумовуючи сказане: щось можна розглядати в якості захисного фактора, якщо це зменшує вплив ризику (Гроендааль та Ван Іперен, 1994).

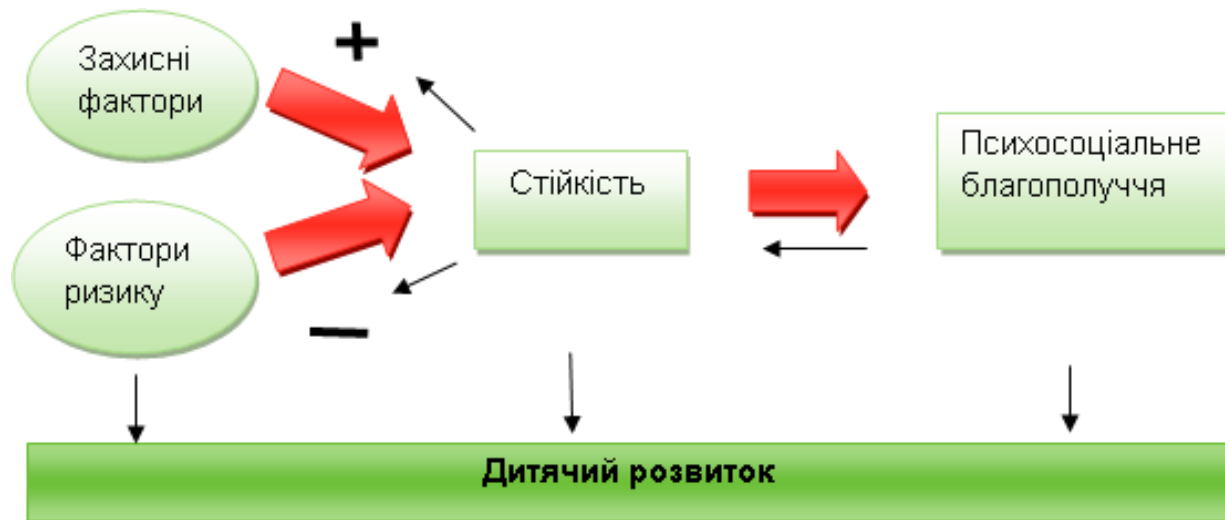
Потенційні дитячі фактори ризику:	Потенційні ризики від батьків/сім'ї:	Потенційні соціальні фактори ризику:
<ul style="list-style-type: none"> • Передчасні пологи, вроджені аномалії; • Хронічне або тяжке захворювання; • Темперамент (запальний або ж навпаки); • Розумова відсталість/низький інтелект; • Рання дитяча травма; • Ненадійна прив'язаність; • Залучення до антисоціальної групи. однолітків 	<ul style="list-style-type: none"> • Відсутність одного з батьків (з відсутністю підтримки від іншого); • Грубе виховання дітей, жорстоке поводження з дитиною; • Неорганізована сім'я; низький контроль з боку батьків; • Безпритульність; • Соціальна ізоляція, відсутність підтримки з боку громади; • Зловживання психоактивними речовинами в сім'ї; • Психопатології у батьків; • Смерть одного з батьків або братів/сестер. 	<ul style="list-style-type: none"> • Бідність; • Відсутність доступу до громадських послуг підтримки (медичне обслуговування, соціальні послуги тощо); • Вплив насильства, дискримінації у суспільстві; • Погані школи; • Вплив токсинів навколишнього середовища; • Вплив насильства в ЗМІ; • Дезорганізованість у спільноті та відсутність соціальної згуртованості.

Можливі дитячі захисні фактори:	Можливі захисні фактори від батьків/сім'ї:	Можливі соціальні захисні фактори:
<ul style="list-style-type: none"> • Гарне здоров'я; • Індивідуальні особливості: легкий темперамент; активний стиль подолання труднощів, позитивна самооцінка; • Хороші соціальні навички; • Високий інтелект; • Історія адекватного розвитку; • Хобі та інтереси; • Хороші відносини з однолітками. 	<ul style="list-style-type: none"> • Надійна прив'язаність; позитивні і теплі стосунки між батьками і дітьми; • Підтримка дитини батьками під час стресу; • Домашні правила та побутова структура, батьківський контроль. • Підтримка/залучення всієї сім'ї; • Стабільні стосунки між батьками; • Батьківська компетентність та хороші навички подолання труднощів; • Сімейні очікування соціально орієнтованої поведінки. 	<ul style="list-style-type: none"> • Хороший соціально-економічний статус; • Доступ до медичного обслуговування та соціальних послуг; • Безпечне житло; • Релігійна віра та участь в обрядах; • Хороші школи; • Підтримка дорослих поза сім'єю.

Вплив факторів ризику на розвиток дітей носить кумулятивний, сукупний характер (Поллард, Хокінс та Артур, 1999). Це означає, що, маючи один фактор ризику, дитина, ймовірно, буде занадто чутливою до інших факторів ризику. Наприклад, дитина з

ненадійною прив'язаністю (один з факторів ризику) в більшій мірі схильна стати жертвою насилля (ще один фактор ризику).

Весь процес, що впливає на психосоціальний розвиток може бути представлений наступним чином. Різні стрілки підкреслюють, що всі аспекти впливають один на одного:

Більш докладно захисні фактори будуть розглянуті далі.

Механізми подолання труднощів

Механізми подолання труднощів – це ті соціально-психологічні уміння або здібності, які дитина має та розвиває протягом життя, це те, що допомагає їй впоратися з різними ситуаціями.

Можна виділити негативні (шкідливі для дитини) і конструктивні механізми подолання труднощів, які підтримують здоровий розвиток і психологічне благополуччя.

Серед прикладів негативних механізмів подолання труднощів розглядають такі механізми як:

- Агресивна, асоціальна поведінка. Така поведінка може допомогти дитині або групі дітей подолати низьку самооцінку і почуття зневаги та може надати відчуття певного соціального статусу і безпеки. Але з часом це також призводить до ізоляції, злочинної поведінки та втрати майбутньої перспективи.
- Зловживання алкоголем і наркотиками. Хоча використання психоактивних речовин може допомогти зняти стрес, це, зрештою, призводить до соціальної ізоляції та пошкодженню головного мозку.
- Ізоляція від зовнішнього світу. Знову ж таки, замкнення в собі спочатку може бути корисним для дитини для подолання стресової ситуації. Але врешті-решт це може привести до повної ізоляції і соціальної депривації.
- Створення окремих ідентичностей. Це добре відоме, хоча і дуже рідкісне явище, яке може трапитися з дітьми, які зазнають жорстокого поводження. Деякі з цих дітей створюють собі різні особистості, окремі тотожності, до яких вони можуть втекти, намагаючись уникнути подальшої шкоди. Це може привести до серйозних психологічних проблем в подальшому житті.

Приклади конструктивних механізмів пристосування:

- Здатність ділитися думками і почуттями з іншими (комунікативні уміння). Це може допомогти дитині відчувати себе менш самотньою і може дати втішне усвідомлення того, що вона не повинна проживати свій досвід одна.
- Ефективне вирішення проблем. Надзвичайно корисна здатність аналізувати ситуацію і визначати кроки вирішення проблеми. Це часто пов'язано з відповідними когнітивними навичками.
- Самовираження. Здатність виразити себе через слова, гру, мистецтво, музику та інші види діяльності дає дитині відчуття контролю. Самовираження також допомагає впоратися з емоціями і полегшити стрес, пов'язаний з цими емоціями.

- Емпатія. Емпатія - це здатність поставити себе в позицію і почуття іншої людини. Це вміння дуже важливе в нашому повсякденному житті тому, що ми весь час маємо справу з іншими людьми. Розуміючи думки, емоції, бажання інших людей, можна допомогти дітям реагувати відповідним чином на стрес та долати життєві труднощі.
- Здатність мати довірливі стосунки. Ця здатність, яка багато в чому базується на безпечній прив'язаності в ранньому віці, має життєво важливе значення. Дітям життєво необхідно довіряти іншим, щоб вижити і розвиватися здоровими.

Глава 2. Розвиток дітей та молоді: напрями та результати нормального розвитку

Введення

У цьому розділі дається огляд звичних стадій розвитку, через які проходить дитина. Він ні в якому разі не є вичерпним, але даватиме читачеві чітке уявлення про те, чого очікувати від дітей різного віку. Важливо розуміти, що це загальний огляд: кожна дитина відрізняється залежно від віку у проявах певної поведінки, емоцій або когнітивних навичок. Обставини в сім'ї та суспільстві, а також культурні звичаї можуть вплинути на початок, шляхи та конкретні завдання розвитку, які стоять перед дітьми. Але інформація, що міститься в цьому розділі, дасть фахівцям чіткі, загальні орієнтири при спостереженні за дітьми та аналізі їх стану.

Структура цієї глави

Для кожного вікового періоду ми описали основні завдання розвитку, через які дитина повинна пройти, а також досягнення в таких областях, як соціальний розвиток, когнітивний розвиток, розвиток мови і спілкування, розвиток самовираження (в тому числі гри та фантазії), контроль емоцій і поведінки (в тому числі механізмів подолання труднощів), моральний розвитку та формування ідентичності.

Розв'язок немовля від дня народження до 12 місяців

Перший рік життя дитини надзвичайно вразливий і повний залежності, сповнений швидким фізичним зростанням. На прикладі дитини друга або родича очевидно, якщо ви не бачили дитини протягом декількох тижнів, вона, здається, змінилася до невпізнання! Дитина потребує розвитку безпечної, надійної прив'язаності із його основним опікуном (опікунами), щоб поступово отримати контроль над моторикою, а також розвитку здатності регулювати (контролювати) збудження і емоції.

У перші 4 тижні в дитини розвиваються такі здібності як:

- Орієнтація на звуки і образи;
- Орієнтація на людський голос і обличчя;
- Впізнання вихователів;
- Диференціація між новими і знайомими подразниками.

Протягом перших 3-х місяців розвиваються такі здібності, як:

- Розвиток потенціалу для контролю ритмів організму (за допомогою вихователя):
  - Режим сну/активності і цикли харчування.
- Взаємодія з вихователями:

- Фокусування уваги на основному вихователі протягом більш тривалого часу;
- Соціалізація.

У період від 3 до 6 місяців розвиваються такі здібності:

- Розвиток прив'язаності:
  - Послідовне визнання основних вихователів;
  - Явна перевага для взаємодії з основними вихователями;
  - Відповідь на грайливу поведінку вихователя;
- Розвиток гри:
  - Інтерактивні ігри та дитячі ігри з основними вихователями;
  - Пошукові ігри з основними вихователями;
  - Вираження своїх почуттів.
- Розвиток фізичних навичок - контроль над функціями верхньої частини організму:
  - Управління головою і шиєю;
  - Дістання і хапання об'єктів;
  - Координація очей;
  - Координація рухів рук.
- Розвиток пам'яті:
  - Дитина може надавати перевагу певним видам взаємодії та гри.

В період від 6 до 12 місяців у дитини розвиваються такі здібності, як:

- Більш інтенсивний інтерес до відносин, власного тіла і фізичного світу.
- Розвиток гри:
  - Дитина сама починає ігрову взаємодію незалежно від ініціативи вихователя.

- Розвиток фізичних навичок:
  - Повзання і ходьба.
- Розвиток пам'яті:
  - Дитина може тримати об'єкти в пам'яті навіть якщо ці об'єкти більше не знаходяться в полі зору.
- Навчання:
  - Дотримання простих навичок: відповідь на слова і жести батьків;
  - Імітаційне навчання: спостереження за вихователями, щоб дізнатися, як щось робити.
- Розвиток мови і спілкування:
  - Видавання звуків і балакучість;
  - Зв'язок за допомогою жестів (погляд і вказівка);
  - Розуміння і промовляння перших слів.
- Розвиток ідентичності:
  - Відчуття контролю над почуттями і спілкування з вихователями;
  - Почуття власної гідності, коли дитина відчуває себе успішною у досягненні мети;
  - Розвиток позитивного почуття ідентичності тісно пов'язаний з чуйністю вихователя.

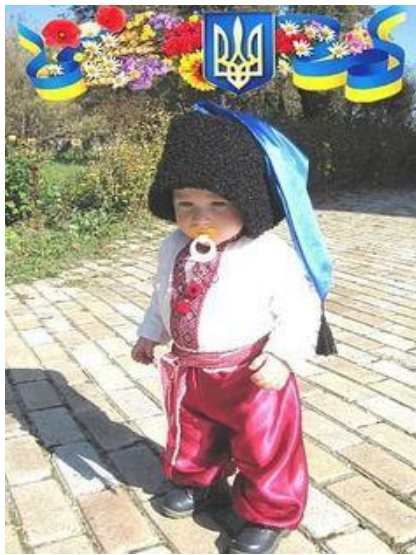
Деякі факти про новонароджених з усього світу:

- Щорічно понад 20 мільйонів дітей народжуються з низькою вагою в країнах, що розвиваються; ці діти ризикують померти немовлятами (ВООЗ, 2005).
- Дитяча смертність скоротилася на 2/3 у всьому світі з 1950 року (www.ppionline.org).
- Понад 300 мільйонів жінок у країнах, що розвиваються, страждають від

короткострокової або тривалої хвороби, викликаної вагітністю та пологами; щороку помирають 529 000 жінок (ВООЗ, 2005).

- Більше 50% всіх випадків смертей дітей припадає нашістьма країн: Китай, ДР Конго, Ефіопія, Індія, Нігерія і Пакистан (ВООЗ, 2005).
- У світі середнє число дітей на одну жінку становить 2,69, у порівнянні з 4,97 на початку 1960-х років (ВООЗ, 2005).

Розвиток малюка (1-3 роки)

У цей період дитина все більш здатна до самостійної діяльності, поступово покращуючи свої навички. Вертикальне положення розширює погляд малюка на світ. Все більш ефективні моторні навички дозволяють виконувати нові дії. Когнітивний прогрес в поєднанні з цікавістю і волею підсилюють бажання дитини випробувати і розуміти все, що вона бачить. Але малюки мають подвійну орієнтацію: на підтримку прив'язаності та на дослідження світу і себе (Боулбі, 1969). Важливі завдання розвитку в цей період включають: баланс прив'язаності і дослідження, зі зростанням

руху до незалежності і індивідуалізації, прийняття батьківських цінностей і стандартів, розвиток здатності символізувати через уявлення, грута спілкування.

Прив'язаність

- Надійна прив'язаність до основних опікунів є основою:
  - Тривалого розвитку почуття ідентичності (див. нижче);
  - Розвитку поведінкового вміння самостійно зайняти себе грою, щоб впоратися із самотністю;
  - Зразка для наслідування поведінки;
  - Допомоги дитині впоратися зі стресовими ситуаціями;
  - Допомоги дитині пізнавати світ;
  - Заохочення мови і комунікації;
  - Розвитку автономної (незалежної) поведінки.

Соціальний розвиток

- Обмежена здатність ділитися або підтверджувати наміри і почуття інших людей, виникає через:
  - Егоцентричний погляд на світ;
  - Необхідність відчувати себе одночасно і автономно, і під контролем.
- Дитина починає розуміти соціальні відносини через гру з однолітками.
- Дитина починає розуміти соціальні норми шляхом імітації поведінки вихователів.

Когнітивний розвиток

- Уміння спостерігати і наслідувати інших;
- Інтерес до розуміння і пізнання світу;

- Розвиток свідомого очікування, заснованого на:
  - пам'яті про попередній досвід;
  - усвідомленні того, що не всі очікування зправджуються.
- Розвиток свідомих цілей і планів:
  - дитина може формулювати плани;
  - дитина може свідомо пам'ятати про них;
  - дитина може наполегливо намагатись їх реалізувати.

Мова і спілкування

- Поступове зростання лексики;
- Чітко виражене бажання спілкуватися:
  - Обмеження в мовних можливостях є джерелом розчарування і сердитої поведінки;
  - Швидкий розвиток мови.
- Використання речень із двома або трьома словами;
- Використання мови, щоб пізнавати світ:
  - ставити питання;
  - розповідати про досвід;
  - говорити із самим собою.

Гра та символічна комунікація

- Дослідження матеріалів і функцій об'єктів;
- Розігрування вистав:
  - Імітація повсякденної діяльності (наприклад, дитина прикидається, що їсть);

- Імітація поведінки вихователів.
- Символічна гра:
  - Заміна одного об'єкта іншим (наприклад, вдавання, що віник це кінь);
  - В процесі гри дитина коментує і розповідає про пережитий досвід;
  - Гра використовується для вираження реакції на стресові ситуації;
  - Гра сприяє емоційному розвантаженню в стресових ситуаціях;
  - Діти часто краще виражають себе через гру, ніж на словах.

Розвиток механізмів подолання труднощів

- Дитина має обмежені внутрішні механізми подолання стресових і складних ситуацій, тому вона досить довго продовжують покладатися на допомогу своїх вихователів.
- Механізми подолання труднощів включають в себе:
  - контроль емоцій через відносини з вихователями,
  - гру як спосіб опанувати/впоратися зі стресом,
  - мову, щоб пояснити, що дитина переживає стрес,
  - імітацію та прийняття дитиною поведінки вихователів щодо контролю над тривогою.

Моральний розвиток

- Дитина починає відчувати різницю між своїми бажаннями і обмеженнями, які вихователі нав'язують:
  - Через сильну мотивацію дитини пізнавати нове, вихователі часто вимушені обмежувати її поведінку, щоб захистити від небезпек.
- Починає розвиватися прийняття правил, норм та цінностей вихователів:

- Особливо коли (не)схвалення поведінки з боку вихователів дитина переживає разом із сильною емоцією;
- Дитина намагається контролювати свою поведінку, щоб отримати схвалення вихователів та уникнути покарання.
- Починає розвиватися прийняття стандартів/норм поведінки:
  - Дитина оцінює свої досягнення; відчуває себе добре після добрих вчинків , і погано, якщо зробила щось не так;
  - Дитина починає розуміти очікування вихователів щодо її поведінки.
- Початок соціально орієнтованої поведінки – здатність співпереживати/співчувати іншим людям:
  - Дитина починає втішати інших;
  - Дитина починає стримувати агресивну поведінку.

Розвиток ідентичності

- Підвищення почуття власної важливості:
  - Дитина починає наполягати на тому, аби речі робилися відповідно до її бажань;
  - Дитина починає переслідувати свої власні цілі.
- Підвищення самопізнання:
  - Дитина вчиться розпізнавати себе в дзеркалі.
- Егоцентризм:
  - Дитина знаходить свої власні потреби і точку зору більш важливими, ніж у інших;
  - Обізнаність дитини зростає, вона розуміє, що в інших є думки, почуття і наміри, які можуть відрізнятися від її власних.
- Початок відокремлення-індивідуалізації по відношенню до прив'язаності до основних опікунів:

- Дитина стає більш вразливою і боїться втратити опікунів і, більш імовірно, показуватиме поведінку прив'язаності.
- Початок відчуття ідентичності:
  - Незалежна/автономна поведінка;
  - Використання слова "я", "мені", "мій" і "моє";
  - Початок усвідомлення різниці між статями.

Дошкільний розвиток (3-6 років)

Дошкільний період - важливий період у розвитку. Дитина розвивається від егоцентричного малюка з обмеженими можливостями до розуміючої себе і світ дитини середнього віку, яка має багато спільного з дорослими: дитина може мислити логічно, зберігає самоконтроль і співпереживає з іншими. Через пізнання дошкільник поступово переходить до мислення, що є більш логічним, показує розуміння причинно-наслідкових зв'язків, а також проводить відмінність між фантазією і реальністю. Основний ефект цих когнітивних змін полягає в тому, що до 6 років дитина починає бути більш реалістичною по відношенню до себе. Відносини з однолітками стають дуже цікавими для дошкільника і впливають на його розвиток. Під

час взаємодії та гри з однолітками дитина вчиться співпереживати, перспективно мислити, вести переговори і співпрацювати, а також вона починає відчувати задоволення від дружби.

Прив'язаність

- Прив'язаність до основних вихователів міцнішає;
- Дитина починає висловлювати словами свої потреби вихователям, а не тільки показує діями та рухами, що вона хоче;
- Дитина вчиться ділитися:
  - У дитини розвивається пам'ять;
  - Зростає почуття часу; дитина може краще зрозуміти, коли хтось із батьків повернеться.
- Прив'язаність розширюються до відносин з іншими вихователями і однолітками.

Соціальний розвиток

- Соціальні навички та здібності розвиваються під час взаємодії та гри з однолітками:
  - переговори про сценарії ігор;
  - конфлікти між однолітками;
  - конкуренція між однолітками.
- Просоціальна взаємодія розвивається і стає все більш частою, через:
  - приміряння на себе моделей дорослих ролей;
  - зростаюче співчуття і розуміння інших.
- Через взаємодію з однолітками та вплив просоціальних цінностей, які панують в оточенні:
  - розвиваються навички співпраці, дитина вчиться ділитися;

- розвиваються навички вирішення проблем;
  - знижується егоцентризм;
  - зростає потреба у спілкуванні з однолітками, мотивація дитини до підтримки стосунків.
- Дружні стосунки засновуються на спільних інтересах під час гри.

Мова і спілкування

- Поступово збільшується словниковий запас (близько 50 слів кожен місяць);
- Мова стає чіткою і легкозрозумілою;
- Можливість формулювати граматично зв'язані речення з 8-10 слів.
- Мова починає супроводжувати поведінку і гру:
  - дитина таким чином описує і контролює свою поведінку;
  - більш широке використання словесних засобів при соціальній взаємодії і вирішенні конфліктів.
- Інтерактивна гра починає залежати від мови;
- Мова стає основним засобом спілкування на відміну від дій.

Гра і символічна комунікація

- Гра має тенденцію бути творчою, драматичною та інтерактивною. Гра:
  - досліджує реальність і соціальні ролі;
  - допомагає впоратися зі стресом;
  - висловлює фантазії і побажання;
  - висловлює негативні, заборонені або "неможливі" імпульси.
- У грі виділяється чітке розмежування між реальним і удаваним:
  - це допомагає дитині розрізняти удаване і реальність.

- Гра надає можливість практикувати когнітивні навички:
  - причинно-наслідкове мислення;
  - вигадкування історій;
  - моделювання перспективи/точки зору на реальність;
  - вирішення проблем;
  - вивчення альтернативної інтерпретації реальності.

Когнітивний розвиток

- Поліпшується пам'ять, підвищуються здібності:
  - запам'ятовувати нову інформацію;
  - класифікувати нову інформацію;
  - узагальнювати.
- Розвиток причинно-наслідкового мислення:
  - збільшуються спроби бачити причинно-наслідкові зв'язки між подіями;
  - обмежена здатність логічно мислити разом з емоційним збудженням можуть призвести до змішування причини і наслідки події.
- Егоцентричне мислення зберігається:
  - обмеження в правильному розумінні реальності;
  - нездатність уявити собі іншу точку зору як реальну;
  - плутання причини і наслідків;
  - приписування причини подій собі (звинувачування себе за те, що відбувається);
- Поєднання фантазії і реальності – звичайна річ, коли:
  - мислення знаходиться під впливом емоційного збудження;
  - треба знайти «приховану» інформацію (тобто з'ясувати, як насіння стає рослиною, звідки з'явилася дитина, або чому десь відбувається бійка).

Розвиток механізмів подолання труднощів

- Підвищене почуття контролю і менша уразливість для занепокоєння;
- Покращений контроль імпульсів/несподіваних потреб;
- Можливість передачі реальних проблем і тривог через гру;
- Механізми вирішення проблем включають в себе відмову та регрес.

Моральний розвиток

- Поведінка координується відповідно до правил із нагадуваннями та підкріпленнями зі сторони дорослих:
  - дитина може слідувати правилам в школі або вдома;
  - дитина відчуває труднощі, слідуючи правилам гри - дитина не може емоційно терпіти програш, тож сам процес гри стає важливішим за правила.
- Посилюється контроль над негативною або імпульсивною поведінкою, адже:
  - дитина хоче підтримувати дружбу з однолітками;
  - дитина прагне схвалення однолітків/дорослих.
- Моральні цінності поступово засвоюються через:
  - постійний моніторинг з боку вихователів; встановлення обмежень і схвалення хорошої поведінки;
  - завищені очікування зі сторони вихователів;
  - збагачення знаннями та цінностями вихователів;
  - збільшення здатності співпереживати/відчувати співчуття до інших людей;
  - збільшення орієнтації на однолітків (див. вище).
- Поступове прийняття моральних цінностей призводить до:
  - формування совісті;
  - уміння відрізнити правильне від неправильного;

- контролю за власною поведінкою, однак ще не стабільно;
- почуття провини, коли дитина погано себе поводить, почуття провини розвивається як окрема емоція.

Розвиток ідентичності

- Самоповага розвивається через:
  - отримання любові і підтримки з боку вихователів;
  - розвиток умінь та здібностей;
  - розширення незалежності;
  - поліпшення навичок подолання труднощів.
- Підвищується потреба самовираження перед іншими:
  - дитина прагне бути схожою на своїх вихователів;
  - дитина також переймає риси характеру вихователів.
- Підвищується обізнаність про гендерну ідентичність:
  - у тому числі про ролі чоловіків і жінок у культурному відношенні, засвоєних в іграх і відносинах з однолітками.
- Підвищується обізнаність про сексуальну ідентичність:
  - сексуальні інтереси розвиваються; дитина починає захоплюватися тілом і мастурбацією;
  - проявляється цікавість і занепокоєння з приводу статевих відмінностей.
- Підвищується обізнаність про расову приналежність:
  - діти меншин знають про расові стереотипи;
  - вплив залежатиме від досвіду дитини відносно стереотипів, позитивний досвід підтримує самооцінку.

Деякі факти про дітей дошкільного віку з усього світу:

- Щорічно близько 11 мільйонів дітей помирають, не доживши до свого п'ятого дня народження (майже всі ці випадки відбуваються в країнах, що розвиваються; $\frac{3}{4}$ в країнах на південь від Сахари в Африці і Південній Азії (ВООЗ, 2005).
- У 2003 році 12 мільйонів дітей осиротіли в південній частині Африки; число сиріт зросло до 18 мільйонів у 2010 році (ВООЗ).
- Більшість смертних випадків серед дітей молодше п'яти років обумовлені всього лише кількома чинниками і могли б бути усунені за допомогою існуючих заходів. До цих причин дитячої смертності відносяться: гостра інфекція нижніх дихальних шляхів, в основному пневмонія (19% всіх випадків смерті), діарея (18%), малярія (8%), кір (4%), ВІЛ/СНІД (3%) та такі неонатальні випадки, як передчасні пологи, асфіксія при народженні і інфекції (37%) (ВООЗ, 2005).
- У 2000 році 55% дітей дошкільного віку страждали від затримки росту. 56% мали недостатню вагу (ВООЗ).

Дитинство від 6 до 11-12 років

Дитина шкільного віку здається більш спокійною, трохи більш серйозною і менш спонтанною, ніж дитина дошкільного віку. Дитина поступово починає бачити світ як

місце зі своїми законами і звичаями, яких вона повинна навчитися і за якими їй доведеться жити. Дитина переходить від сприйняття себе як центру світу до розуміння, що світ складний, і що вона повинна знайти своє місце в ньому. У той час, як уява і гра залишаються важливими для дитини шкільного віку, почуття ідентичності все частіше встановлюється через навчання та оволодіння новими навичками. Діти шкільного віку дізнаються, що в основі успіху лежить практика, і це пояснює їх інтенсивність і наполегливість в оволодінні новими навичками. Цей період дитинства також характеризується здатністю контролювати себе, бути спокійною, навчатись (Сарнів, 1976). Важливі загальні завдання розвитку включають в себе: розвиток і використання почуття спокою, здатності до навчання і самоконтролю, розвиток реальних навичок і почуття компетентності, а також можливість проявити себе в колі однолітків.

Прив'язаність

- У ситуаціях сильного стресу, тобто війни або таких перехідних періодів, як вступ до школи, дитина може, як і раніше, шукати підтримки у вихователів;
- У ситуаціях помірному стресу дитина буде використовувати незалежну поведінку подолання труднощів;
- Ритуали, що символізують прив'язаність продовжуються: процедури перед сном, жести, які символізують прив'язаність, тощо;
- Потреба в прив'язаності все більше виражається через дружбу з однолітками.

Соціальний розвиток

- Дитина все більше орієнтується на поведінку однолітків:
  - розвиток дружніх відносин;
  - розвиток соціальних навичок (використання вміння ділитись, домовлятись, тощо);
  - розвиток норм і відмінностей в статусах серед однолітків;

- більш глибоке розуміння гендерних ролей та поведінки.
- Продовжує розвиватися просоціальна взаємодія:
  - прийняття цінностей вихователів та однолітків;
  - полегшення розуміння точки зору і соціальних очікувань інших;
  - підвищення рівня інформованості про почуття і наміри інших людей.

Мова і спілкування

- Закріплюються основні здібності в синтаксисі (правилах) і граматиці;
- Підвищується розуміння нюансів в значенні слів;
- Підвищується розуміння складнішої граматики;
- Підвищується спроможність виражати думки і почуття словами;
- Художня здатність - дитина може логічно розповісти історію;
- Підвищується розуміння гри слів, жартів, фігуральних висловів, метафор.

Гра та фантазія

- Важливими елементами гри є:
  - Розвиток фізичних навичок і інтелектуальної компетентності;
  - Задоволення і емоційне розвантаження;
  - Планування і розробка стратегій.
- Гра, заснована на фантазії, стає все більш ритуалізованою і регулюється правилами:
  - Почуття і бажання передаються в уявних сценаріях;
  - Дитина вважає себе більш компетентною або дорослою у своїй ролі.
- Зростає інтерес до колекціонування та хобі.

Когнітивний розвиток

- Підвищується обізнаність про реальність;
- Здатність думати (міркувати) і аналізувати досвід;
- Більш глибоке розуміння причинно-наслідкових зв'язків;
- Логічне мислення застосовується для розуміння реальності;
- Знижується егоцентризм (дитина стає менш егоїстичною):
  - дитина більше не вважає, що світ розвивається навколо неї;
  - дитина може розрізняти суб'єктивну і об'єктивну реальність.
- Розвиток пізнавальних здібностей:
  - здатність просторового та візуальногоструктурування;
  - орієнтація в часі;
  - дитина може проводити відмінності між частковим і цілісним.
- Розвивається пам'ять:
  - поліпшена реєстрація та категоризація пам'яті сприяє оволодінню академічними завданнями.

Розвиток механізмів подолання труднощів

- Застосування когнітивних навичок, щоб тримати себе під контролем:
  - використання мислення, щоб стримувати імпульси;
  - свідомий намір зосередитися на досягненні цілей.
- Обмеження імпульсивної поведінки:
  - бажання отримати схвалення однолітків;
  - прийняття цінностей, очікувань, правил і соціальних норм (совість);

- здатність розпізнавати та допускати суперечливі думки.
- Психологічні механізми подолання труднощів стають більш ефективними в обмеженні тривоги (стрес, страхи).

Моральний розвиток

- Розвиток совісті (див. вище);
- Когнітивне розуміння причин і норм правильної поведінки;
- Краще розуміння і співчуття іншим;
- Прийняття авторитету і соціальних норм підтримує здатність слідувати правилам і очікуванням.

Розвиток ідентичності

- На самооцінку дитини впливають:
  - усвідомлення власних навичок і умінь;
  - статус в групі однолітків;
  - здатність до самоконтролю (контроль імпульсів та поведінки);
  - вміння догодити собі, а не тільки іншим.
- Ототожнення вихователів, інших дорослих і однолітків з рольовими моделями;
- Підвищення інформованості про:
  - особистісні характеристики (а також різницю між минулими і сьогоденними рисами);
  - гендерні очікування;
  - расові та етнічні ідентичності (негативні стереотипи, що застосовуються до дитини).

Деякі факти про дітей шкільного віку з усього світу:

- З числа дітей шкільного віку в країнах, що розвиваються, 55% хлопчиків і 46% дівчаток навчаються в школі. Розрив найширший у Південній Азії, де в школі навчаються 65% хлопчиків, і тільки 50% дівчаток (ЮНІСЕФ, 2000).
- У всьому світі понад 130 мільйонів дітей у віці від шести до одинадцяти років не відвідують школу. Близько 60% з них складають дівчата (ЮНІСЕФ, 2000).
- Дитина, народжена в країні, що розвивається, з імовірністю у 40% житиме в умовах крайньої бідності (ЮНІСЕФ, 2001).
- 7 мільйонів дітей у віці до 14 років змушені працювати (Коаліція Південної Азії з питань дитячої праці).
- 10-20% дітей в усьому світі мають одну або більше проблем, пов'язаних з психічним здоров'ям або поведінкою (ВООЗ).

Підлітковий вік і юність (від 11-12 до 18 років)

Підлітковий вік часто описується як період "бури і напруги" (Холл, 1904). І хоча така метафора трохи перебільшена, більшість підлітків переживає цей період в постійній

боротьбі. Як правило, підлітковий вік визнається дуже чутливим періодом, в якому діти переживають великі зміни в фізичному, соціальному і психологічному розвитку. В останньому перехідному етапі між дитячим і дорослим життям, юнакам необхідно розвивати все більше автономії, чітко відчувати гендерну ідентичність і бути здатними до абстрактного мислення. Настає репродуктивна зрілість, яка супроводжується значними тілесними і гормональними змінами. Перша видима ознака настання статевої зрілості (біологічні зміни, які призводять до статевої зрілості) - стрибок фізичного зростання, коли хлопчики і дівчатка зростають набагато швидше, ніж будь-коли раніше. Майже всі суспільства мають поняття підліткового віку. У більшості суспільств підлітковий вік відзначається церемонією ініціації, або обрядами, які є основними громадськими заходами (Шлегель і Баррі, 1991; Делані, 1995).

Прив'язаність

- Необхідність встановлення довіри; підліток шукає людей, яким буде довіряти, і яким зможе довести свою власну благонадійність;
  - Спершу підліток буде шукати надійних друзів своєї статі;
  - Надалі увага підлітків переміщається на партнерів, яких вони вважатимуть привабливими і навіть любитимуть.
- Необхідність встановлення довірливих стосунків поширюється на більший зовнішній світ: пошук політичних ідеологій та лідерів, які, на думку підлітка, заслуговують на підтримку.
- Відокремлення (від опікунів або друзів) може мати серйозні наслідки, що можуть проявлятися в наступних реакціях:
  - небажання брати участь у чому-небудь;
  - відсутність інтересу до школи;
  - відсутність надії на майбутнє;
  - відсутність інтересу заводити нових друзів.

Соціальний розвиток

- Підліток шукає баланс між:
  - власними бажаннями і способами досягнення цілей;
  - очікуваннями і вимогами вихователів;
  - очікуваннями спільноти;
  - правилами і нормами серед однолітків (тиск з боку однолітків);
- Значне самопізнання відбувається через взаємний обмін переживаннями з близькими друзями:
  - молоді люди, як правило, можуть обговорювати свої проблеми, почуття, страхи і сумніви з кращими друзями, а не зі своїми батьками.

Мова і комунікація

- Мова стає ще більш складною:
  - використання більш складних понять і слів;
  - здатність усвідомлювати та висловлювати почуття й думки.
- У той же час підліток часто відчуває себе "неправильно зрозумілим" батьками, родичами і друзями (часто підліткам навіть важко зрозуміти себе!)

Гра і фантазія

- Фантазія знаходиться часто в межах, але водночас і далеко від реальності:
  - Підлітки люблять мріяти про те, що стануть найпопулярнішими в школі, команді, тощо;
  - підлітки часто фантазують про деяких кумирів/героїв, яким вони можуть поклонятися, любити і обожнювати;
  - фантазії поступово набувають сексуальних мрій і бажань.

- Гра стає ще більш ритуалізованою та соціальною:
  - позакласні заходи такі, як спорт, драматичні або молодіжні клуби, художні школи, тощо;
  - за допомогою гри також звільнюється енергія, знімається стрес;
  - гра використовується для вираження власної ідентичності та інтересів перед однодумцями й однолітками.
- Підлітки хочуть, аби їх приймали серйозно по відношенню до гри, школи, роботи, домашніх клопотів і т.д.:
  - підліток відхиляє багато пропозицій своїх вихователів;
  - відчуває необхідність приймати активну роль в прийнятті рішень і формуванні своєї власної діяльності.

Когнітивний розвиток

- Розвиток більш ефективних стратегій подолання труднощів.
- Підвищена здатність використовувати абстрактні та словесні поняття:
  - підліток може зрозуміти і пов'язати два або більше абстрактних понять, визнає невизначеність і протиріччя.
- Підліток багато думає про можливості:
  - думає про альтернативні можливості, що могли б стати реальністю.
- Підліток починає мислити більш систематично:
  - думає про те, що буде робити, коли виросте.
- Розширення мислення через гіпотези:
  - створює і перевіряє теорії і припущення.
- Підліток часто аналізує свої думки:
  - роздуми про власні розумові процеси стають більш складними.

- Мислення за межами традиційних кордонів:
  - переосмислення суттєвих питань суспільних відносин, моралі, політики і релігії;
  - це також може пояснити ідеалізм молоді та пошук кумирів.

Самоконтроль

- Підлітки часто дуже чутливі до коливань настрою (можуть бути в один момент щасливим, а в наступний - сумними) через всі психологічні і біологічні зміни:
  - Це може зробити підлітків більш схильними до зловживання алкоголем і наркотиками (в поєднанні з проблемами у формуванні ідентичності та тиску з боку однолітків).
- Через відсутність самоконтролю зростає ймовірність нещасних випадків і (випадкових) суїцидів.
- Пошук шляхів контролю сексуальних бажань:
  - Підлітки часто мають високий статевий потяг, тому їм важливо знайти способи регулювання своєї поведінки, щоб адаптуватися відповідно до норм і очікувань їх культури, а також свого партнера.

Моральний розвиток

- Багато роздумів на більш високому, філософському рівні про правильне і неправильне.
- Підлітків часто залучають і притягують до політичних ідеологій.

Розвиток ідентичності

- Неясність ідентичності:
  - Підлітки часто переживають період, в якому вони відчуваються загубленими і не знають, хто вони;

- Вони можуть експериментувати з різними гендерними/сексуальними ідентичностями, щоб дізнатися більше про самих себе;
  - Важливо, щоб вони знайшли рішення для цих проблем і в кінці підліткового віку мали чітке уявлення про свою власну ідентичність.
- Встановлення автономії/незалежності:
    - Підліткам потрібно вибрати свій власний шлях у житті, а не просто йти по вказаній батьками стежці;
    - Підліток повинен взяти на себе ініціативу, в тому числі щодо визначення своєї майбутньої професії.

Деякі факти про підлітків з усього світу:

- 10,4 мільйонів дітей до 15 років втратили своїх матерів або обох батьків в результаті СНІДу, більшість із них з Африки.
- Приблизно 1 з кожних 10 новонароджених у всьому світі народжений матір'ю-підлітком (близько 13 мільйонів дітей щороку). Щороку принаймні 60000 підлітків помирають від проблем, пов'язаних з вагітністю і пологами.
- У країнах, що розвиваються, більшість солдатів у збройних конфліктах – діти від 10 до 24 років. Постійно у збройних формуваннях знаходиться близько 300 000 дітей-солдатів.
- Біля 1 мільйона дітей стають жертвами сексуальної торгівлі кожного року.
- У всьому світі близько 250 мільйонів дітей і підлітків вмирають в результаті тютюнопаління.
- Близько 4 мільйонів підлітків намагаються вчинити самогубство щороку, з них принаймні 100 000 – здійснили це.

Глава 3. Розвиток дітей та молоді: проблеми розвитку

Введення

У цьому розділі описуються багато з проблем, що можуть виникати в дитинстві, і з якими фахівці можуть зіткнутися у своїй повсякденній роботі з дітьми. Цей опис ні в якому разі не є вичерпним, але, в свою чергу, він розкриває основні інструменти, за допомогою яких персонал зможе спостерігати та виявляти різні проблеми, які можуть виникати у житті дітей або проявлятися у їх поведінці. І хоча більшість описаних в цій главі проблем мають міжкультурний характер, важливо враховувати індивідуальні та культурні прояви проблем, а також відмінності у механізмах, за допомогою яких вирішують ці проблеми діти, сім'ї та громади.

Проблеми, що можуть виникати в дитинстві, ми розглядаємо з точки зору трансакційної та екологічної моделей розвитку. Вони можуть мати багато різних причин, на їх виникнення та розвиток впливає постійна взаємодія біологічних, психологічних та соціальних процесів. У багатьох випадках жорстке розмежування між психологічними та соціальними проблемами має штучний характер. Наприклад, жорстоке поводження з дітьми та відсутність турботи (соціальна проблема) може привести до таких серйозних психологічних розладів, як депресія або розлади поведінки. Або у дитини з вродженою розумовою відсталістю можуть виникнути поведінкові проблеми через погане ставлення до неї людей в її громаді оточенні. Або дитина з фізичними вадами, але нормальними когнітивними здібностями, опиняється на вулиці, тому що їй відмовляють у можливості навчатись через її обмежені можливості. Приклади взаємозв'язку між психологічними і соціальними проблемами нескінченні. Можна навіть стверджувати, що всі проблеми в дитинстві психосоціальні за визначенням.

Також викликає занепокоєння тенденція, що спостерігається у порушених війною районах: визначати причиною всіх (психосоціальних) проблем військовий конфлікт (наприклад, гіперактивність дітей пояснюється негативним досвідом під час війни,

агресивна поведінка – насильством, яке діти бачили під час війни). Ця глава дозволить персоналу краще розрізняти проблеми, викликані безпосередньо конфліктом, а також проблеми, які можуть бути викликані іншими факторами (хоча, звичайно, ці відмінності не завжди очевидні!). Однак, ні цей розділ, ні відповідний тренінг з проблем розвитку дитини, не дає персоналу на місцях кваліфікації для встановлення діагнозу дитині. Якщо практик відчуває, що існують певні проблеми, які супроводжують дитину або групу дітей, і які не можуть бути вирішені звичайними психосоціальними заходами, він повинен завжди проконсультуватись з кваліфікованим психологом з проблем дитячого розвитку.

Як вже було сказано, базові знання в області проблем дитячого та молодіжного розвитку є необхідною умовою для практичного персоналу не для того, щоб ставити діагноз, а для спостереження та виявлення проблем. Персонал повинен вміти виявляти різні проблеми дітей, щоб забезпечити належну турботу. Це не означає, що персонал має надавати таку допомогу самостійно (що часто є неможливим), але практики мають забезпечити перенаправлення дітей до відповідної установи, закладу або фахівця(-ів), які можуть допомогти. Якщо відповідна допомога недоступна, виявлення проблем у дітей залишається актуальним для того, щоб скорегувати необхідні втручання на скільки це можливо та переконатись, що проблемним дітям не буде заподіяно ніякої шкоди.

Діти з обмеженими можливостями

Введення

Обмежені можливості є частиною людського життя, і діти з обмеженими можливостями існують в кожному суспільстві, в кожній культурі і кожній громаді по всьому світу. Люди з обмеженими можливостями мають право на повагу і підтримку щодо забезпечення їх повноцінної участі і рівних прав в суспільстві.

Ставлення до людей з обмеженими можливостями є різним в різних культурах і релігіях, так само як інтерпретація поняття інвалідність. Простіше кажучи, інвалідність або обмежені можливості можна визначити як вид порушення, що заважає особі, яка їх має, робити те, що здатні зробити інші люди. Люди з обмеженими можливостями можуть мати проблеми в навчанні, порушення мови, слуху або зору, або мати серйозні труднощі у пересуванні. Деякі з них можуть поводитися дивно, з такими людьми можуть траплятися випадки або судоми.

Так само, обмеження можливостей та вади можуть бути викликані відношенням оточення. Деякі погляди, релігійні уявлення і несвідомість визначають ставлення людей до інвалідності або обмежених можливостей. Це в рівній мірі відноситься до урядів, установ, НУО, вчителів, батьків і, не в останню чергу, до нас самих. Таким чином, у багатьох культурах можна побачити, що гідність дівчаток і хлопчиків з обмеженими можливостями порушується: вони не тільки повинні боротися зі своїми вадами, вони також мають менше можливостей для індивідуального розвитку. Вони ризикують бути прихованими від інших, наче вони людські істоти нижчого гатунку. Крім того, існує великий ризик пригноблення, насильства та експлуатації по відношенню до таких дітей. У деяких культурах дитина-інвалід сприймається як ганьба, покарання Бога. Навіть існують переконання, що інвалідність може зачепити будь-кого, хто торкнеться людини з вадами.

В таких екстремальних ситуаціях, як війна, втеча від війни, або переміщення, і так важке становище дітей з обмеженими можливостями стає набагато складнішим. Хоча потреби і права дітей з обмеженими можливостями в основному такі ж, як і у інших дітей, в ситуаціях конфлікту та переміщення стає все важче гарантувати задоволення цих потреб. Одним з результатів ситуацій конфліктів часто є збільшення числа хлопчиків і дівчаток з фізичними або психічними розладами.

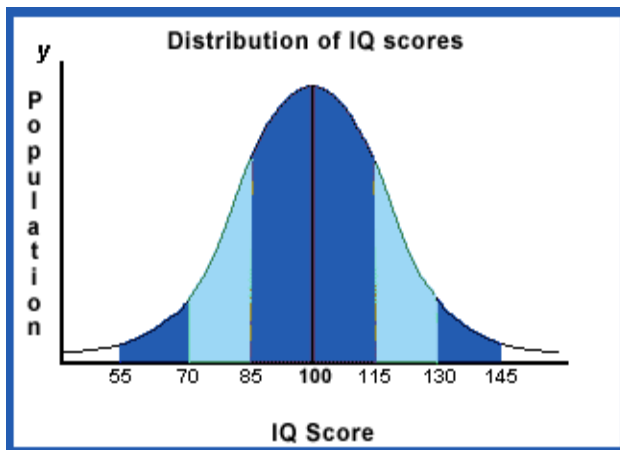
Починаючи роботу з надання допомоги дітям з обмеженими можливостями та їх сім'ям, важливо розуміти, які погляди та упередження про інвалідність переважають в конкретній місцевій громаді, і працювати з повагою до цих ставлень (навіть якщо ми

не згодні з ними). Але перед тим необхідно зрозуміти і визнати наші власні ставлення до проблеми інвалідності. Ми всі маємо часто необґрунтовані уявлення та упереджене ставлення, які повинні переглянути, перш ніж почати працювати над цими питаннями.

Психічні вади

Незважаючи на різницю у визначенні в різні періоди та в різних культурах (наприклад, розумова відсталість, розумова неповноцінність, неспроможність до навчання, затримка інтелектуального розвитку, тощо) під психічними вадами, як правило, розуміють проблеми когнітивного (інтелектуального) розвитку, що призводять до значних недоліків в здатності нормально функціонувати (діяти).

У звичайній популяції рівень інтелекту (що вимірюється за допомогою так званих тестів IQ) зазвичай розподіляється наступним чином:

До людей з психічними вадами відносять тих, IQ яких нижче 70. Зазвичай застосовується наступний поділ:

Легкі розумові розлади	IQ оцінка між 50-70
Середні розумові розлади	IQ оцінка між 35-50
Важкі розумові розлади	IQ оцінка нижча за 35

Людей з рівнем IQ між 70-85 балів некоректно назвати розумово відсталими, проте визнано, що рівень їх когнітивних здібностей нижче середнього, що також може призвести до значних проблем у повсякденному житті.

Психічні вади можуть бути викликані генетичними проблемами, інфекційними захворюваннями матері під час вагітності, пошкодженням головного мозку під час народження дитини, інфекційними захворюваннями дитини протягом першого року життя або нещасними випадками, які призводять до пошкодження головного мозку (приблизно в 20% випадків причина розумової відсталості насправді невідома). У будь-якій популяції близько 10% людей матиме певну форму розумової відсталості. Важливо лише пам'ятати, що розумова відсталість не є чиєюсь провинкою, і що її не можливо "вилікувати". Більшість людей з психічними захворюваннями потребують турботи і підтримки інших протягом всього життя.

Незважаючи на те, що розумова відсталість частіше очевидна (наприклад, діти з синдромом Дауна, див. малюнок нижче), іноді діти з такою вагою можуть виглядати цілком нормально. У певному сенсі це може стати додатковою перешкодою, оскільки оточенню нелегко розпізнати наявність розумової відсталості у такої дитини. Батьки, вчителі і однолітки можуть мати неадекватні очікування від такої дитини, що призводитиме до поведінкових і психологічних проблем. Може пройти багато часу поки буде виявлена розумова відсталість. Саме тому завжди слід бути обережним при оцінці того, чому в дитини виникає проблемна поведінка або депресія: перед дитиною можуть просто ставити занадто високі вимоги. Когнітивні здібності можуть бути недостатньо розвинені, щоб дозволити їй впоратися з певною ситуацією як, наприклад, висидіти на звичайному уроці в класі.

Маленька дівчинка з синдромом Дауна

Найбільш поширеним порушенням генетичної хромосоми є синдром Дауна (1 на 600 живонароджених). Синдром Дауна включає в себе значні розумові вади, поганий м'язовий тонус, незвичні риси обличчя та форму рук, а іноді – й серйозне захворювання серця та шлунково-кишкові дефекти (Shonkoff&Marshall, 2000).

Мало того, складність виявлення розумової відсталості стає не єдиною проблемою у такої дитини. Психічні захворювання часто зустрічаються в поєднанні з багатьма з тих проблем, які будуть обговорюватися нижче (особливо аутизм і СДУГ). В такому випадку ситуація ускладнюється ще більше. Саме тому розумова відсталість ніколи не розглядається просто як недолік пізнавального розвитку, вона завжди впливає на інші аспекти функціонування дитини. Наприклад, дуже ймовірно, що розумово відстала дитина матиме менше комунікативних або соціальних навичок (або загалом матиме менше навичок подолання труднощів).

В різних культурах дітей з психічними вадами сприймають по-різному, відповідно, ставлення до них теж різне. У багатьох суспільствах існує певна соціальна стигма: батьки соромляться своїх дітей і намагаються приховати їх від зовнішнього світу. Або вони стають надмірно занепокоєними за свою дитиною, і бажання захистити її від шкоди примушує їх тримати дитину замкненою в будинку. Через відсутність знань дорослі та інші діти можуть ставитись до дітей з психічними захворюваннями як до "меншовартісної" істоти, постійно чіплятися до них або, що ще гірше, ображати їх фізично.

Фізичні вади

Нижче наведені короткі описи причин і форм фізичних вад.

Дитячий церебральний параліч:

Церебральний параліч означає "параліч мозку". Це вада, що спричиняє головним чином порушення руху і форми тіла. Причиною захворювання є пошкодження головного мозку, що сталося до, під час народження або вже після пологів. Ушкоджень зазнає не весь мозок, а в основному ті його частини, які контролюють рухи. Ушкоджені частини мозку не відновлюються, їх стан може лише погіршуватись.

Однак рухи, форма тіла і пов'язані з ними проблеми можуть поліпшуватись або погіршуватись в залежності від того, яке лікування має дитина і наскільки пошкоджений її мозок.

Причини ДЦП до народження:

- Інфекції матері під час вагітності, в тому числі краснуха.
- Резус-конфлікт між кров'ю матері і дитини .
- Діабет або токсикоз матері під час вагітності.
- Спадковість - дуже рідко.
- Невідомі причини зустрічаються у 30% дітей.

Причини під час пологів:

- Киснева недостатність.
- Родові травми.
- Передчасні пологи.

Причини після народження:

- Висока лихоманка через інфекцію або зневоднення внаслідок діареї..
- Мозкові інфекції (менінгіт).
- Інші причини, в тому числі малярія і туберкульоз.

Дитячий церебральний параліч не є інфекційним захворюванням - вне передається від однієї дитини до іншої. Церебральний параліч не впливає на інтелект. Можливості цих дітей вести нормальне щасливе життя будуть залежати від тяжкості захворювання та підтримки у їхньому оточенні.

Розщеплення хребта:

Розщеплення хребта - дефект, спричинений проблемами внутрішньоутробного розвитку дитини. Це відбувається, коли деякі відділи хребта не закриваються через центральну трубку нервів. В результаті залишається м'яка незахищена ділянка, схожа на мішок, який утворюється між хребтами спини та випирає з-під шкіри. Майбутнє

дитини з розщепленням хребта залежить від форми дефекту, медичної допомоги, а також сімейної та соціальної підтримки. У дитини, в якій дефект локалізується в попереку, як правило, менший параліч, відповідно, вона має кращі шанси жити повноцінним і щасливим життям.

Пошкодження спинного мозку:

Це відбувається в результаті нещасного випадку, який руйнує або серйозно ушкоджує центральну нервову систему спинного мозку в області шиї або хребті, а саме: падіння з дерев або коней, дорожньо-транспортні пригоди, спортивні травми (дайвінг), вогнепальні поранення. Масштаби ураження тіла залежать від рівня травми уздовж хребта. Чим важче пошкодження, тим більше площа його ураження.

Коли спинний мозок пошкоджений настільки, що ніякі нервові сигнали не проходять, травма називається повною. Відчуття та контрольовані рухи нижче рівня травми будуть безповоротно втрачені. Якщо травма "часткова", якісь відчуття та рух можуть залишитися, або можуть частково повернутися протягом декількох місяців. При частковій травмі одна сторона може бути менш чутливою та рухливою, ніж інша. Людина з повним пошкодженням спинного мозку в області шиї не має ніяких шансів ходити. Їй буде потрібне інвалідне крісло.

Епілептичні напади(епілепсія)

Епілептичні напади, зазвичай раптові та короткочасні, визначаються як періоди несвідомого стану або зміни в психічному стані, часто з дивними посмикуваннями. На 10-20 дітей, одна дитина має принаймні один випадок у віці до 15 років. Але тільки у одного з 50 цих дітей продовжуються хронічні епілептичні напади - стан, відомий як епілепсія. Напади трапляються через пошкодження або аномальний стан головного мозку. Це, як правило, викликано пошкодженням головного мозку, які можуть статися в період вагітності, під час пологів або після народження. Ті ж самі причини пошкодження головного мозку, які призводять до церебрального паралічу, можуть викликати епілепсію. Насправді, церебральний параліч і епілепсія часто проявляються разом. Менінгіт часто стає причиною такої комбінації. У маленьких дітей найчастіше

причинами нападів стають висока температура або сильне зневоднення. Причини також можуть бути спадковими. Є сім'ї, в яких близько третини родичів страждають на напади епілепсії. Приблизно у третини людей, які мають епілепсію, її фактичні причини невідомі.

Сліпота та проблеми із зором:

Вади зору можуть бути помірними, середніми або важкими. Коли людина бачить дуже мало або взагалі нічого не бачить, ми говоримо, що вона сліпа. Деякі діти зовсім сліпі, вони не бачать нічого. Проте, більшість дітей може трохи бачити. Деякі з них можуть бачити тільки різницю між світлим і темним, днем та ніччю, але не може бачити будь-які форми предметів. Інші можуть бачити обриси великих об'єктів, але жодної з їх деталей.

Деякі діти з церебральним паралічем або іншими видами інвалідності також частково або повністю сліпі. Батьки можуть не розуміти це і думати, що дитина просто повільно розвивається. Насправді сліпота може гальмувати розвиток дитини. Навіть якщо дитина не має ніякої іншої вади, сліпота може уповільнити та ускладнити ранній розвиток умінь та навичок. Якщо дитина не дивиться на речі навколо себе, не намагається доторкнутися до них, або не проявляє інтерес до речей навколо себе, необхідно перевірити чи бачить і чує дитина належним чином.

Загальні причини сліпоти:

- "Сухі очі", особливо часто зустрічаються в деяких частинах Африки та Азії. Сухі очі часто є результатом того, що дитина не отримує достатньої кількості вітаміну А (природним шляхом, з фруктів, овочів, молока та м'яса). Це захворювання проявляється у дітей, яких годували нерегулярно, і воно часто з'являється або швидко погіршується, коли у дитини трапляється діарея або кір, коклюш або туберкульоз. Набагато частіше зустрічається у дітей, яких не годували грудним молоком.
- Трахома є найбільш поширеною причиною сліпоти в світі, яку можна запобігти. Вона часто починається у дітей і може тривати протягом декількох місяців або років. Якщо її не лікувати на ранніх стадіях, це може призвести до сліпоти. Вона поширюється через

дотик або контакт з комахами і є найбільш поширеною в бідних і перенаселених районах. Цього можна запобігти, якщо тримати очі чистими і захищатися від контакту з комахами.

- Кір, що може пошкодити поверхню очей. Особливо поширена в Африці і у дітей, які погано харчуються.
- Пошкодження мозку викликає сліпоту у багатьох дітей, як правило, в поєднанні з іншими порушеннями, наприклад із ДЦП.

Глухота:

Меншість дітей є повністю глухими. Батьки часто помічають, що їхня дитина не може чути, тому що вона не повертає голову або не реагує навіть на гучні звуки. Деякі діти можуть частково чути, коли до них звертаються. Вони можуть потроху навчитися розпізнавати і реагувати на деякі слова, але більшість слів вони чують недостатньо чітко, щоб зрозуміти. Вони повільно починають говорити. Часто вони не говорять ясно, змішуючи певні звуки, або говорячи ніби "в ніс". На жаль, іноді батьки, інші діти і вчителі не розуміють, що у дитини виникають труднощі зі слухом. Вони можуть ставитися до дитини, як до розумово відсталої або "німої". Це тільки збільшує проблему дитини. Для дитини з втратою слуху найбільша проблема - це навчитися спілкуватись, бо втрата можливості чітко чути слова ускладнює розвиток мови.

Загальні причини до народження:

- Спадковість - в деяких сім'ях, хоча батьки можуть не мати вад слуху. Як правило, дитина не має ніякої іншої інвалідності і вчиться швидко.
- Кір під час ранньої вагітності.

Загальні причини після народження:

- Вушні інфекції, особливо довготривалі та багаторазові інфекції вуха з гноєм.
- Менінгіт.

Інші розлади в дитячому віці

Введення

Важливо розуміти, що більшість порушень не є суто психологічними: часто має вплив саме біологічний або генетичний компонент (наприклад: депресія пов'язана з активністю певних нейромедіаторів головного мозку). Не варто забувати й про соціальні аспекти. Оточення дитини впливає на те, яким чином розвивається певний розлад (наприклад, неадекватна реакція оточення на дитину, яка народилася з СДУГ, призведе до збільшення проблемної поведінки у дитини).

У наступній частині ми опишемо деякі з найбільш поширених розладів у дитячому віці.

Синдром дефіциту уваги з гіперактивністю (СДУГ)

Синдром дефіциту уваги з гіперактивністю (СДУГ) це розлад, який охоплює близько 3-5% всіх дітей (хоча в Америці деякі фахівці визначають цю цифру на рівні 15%). Розпізнати розлад можна за його основними симптомами: серйозні проблеми в концентрації і надзвичайно високий рівень енергійної поведінки (діти з цим розладом часто описуються як такі, що мають внутрішній вічний двигун).

Найбільш важливі ознаки або симптоми:

- Неуважність (дитина не може закінчити те, що почала, , легко відволікається, не може зосередитися).
- Імпульсивність (дитина діє перш ніж подумати, переходить з одного виду діяльності на інший).
- Гіперактивність (дитина бігає, забирається на предмети, не може сидіти на місці, завжди рухається).

Причини цього захворювання досі невідомі, хоча все більш ймовірно, що вони мають генетично-біологічний характер. Це означає, що дитина народжується із СДУГ, цей розлад «не наздожене» її на пізніх етапах розвитку. Це також означає, що СДУГ не лікується, але симптоми СДУГ, як правило, стають менш серйозними в зрілому віці.

Цей розлад частіше спостерігається у хлопчиків, ніж у дівчаток: у хлопчиків його діагностують в три рази частіше, ніж у дівчаток.

Незважаючи на те, що СДУГ невиліковний, доведено, що деякі ліки мають позитивний ефект на поведінку таких дітей. Ці препарати, однак, навряд чи доступні в країнах, що розвиваються.

Як і у випадках з психічними захворюваннями, СДУГ часто може не визнаватись як такий. Вихователів та однолітків можуть дуже дратувати неконтрольована поведінка цих дітей. Батьки можуть важко (тілесно) карати, і з часом ставати все більш відчайдушними в тому, як впоратись з дитиною. Вчителі теж можуть ставитись дуже негативно до такої дитини, оцінюючи її поведінку як грубу та агресивну. Однолітки можуть відвернутися, через страх, тим самим призводячи до соціальної ізоляції таких дітей. Це в деякому сенсі ще більш трагічно, адже всі ці негативні реакції можуть лише погіршити проблемну поведінку дитини зі СДУГ. Суворі покарання з боку батьків і вихователів можуть ще більше знизити самооцінку цих дітей, збільшуючи їх відчуття відсутності контролю за своєю поведінкою. Враховуючи ці часто сумні педагогічні реалії, не дивно, що великий відсоток людей в кримінальних установах мають діагноз СДУГ. Для дітей зі СДУГ існує великий ризик «докотитись» у своєму житті до в злочинних, асоціальних елементів.

Діти зі СДУГ зазвичай мають нормальний інтелект. Але, як було сказано раніше, багато дітей з розумовими вадами можуть також проявляти симптоми СДУГ.

Окрім прийому ліків діти зі СДУГ найкраще розвиваються у середовищі з чітким, звичним порядком і мінімальними подразниками. Врахування цих обставин сприяє суттєвому поліпшенню здатності до концентрації та контролю власних імпульсів. Можна легко уявити собі, наскільки загрозливою для цих дітей є ситуація переповненого класу, де тридцять-сорок дітей, одночасно бігають і галасують. Тому дітям зі СДУГ, як правило, краще перебувати і навчатися в невеликих навчальних закладах. Якщо це неможливо, для поліпшення ситуації таку дитину краще посадити

ближче до вчителя. Інші способи покращення ситуації для них в умовах класу (або іншому оточенні, де є багато дітей):

- давати їм одне завдання за один раз;
- розбити їх роботу на декілька частин і перевіряти їх роботу частіше (позитивно, звичайно!);
- забезпечити можливість для вільного переміщення (наприклад, з проханням прибрати зі столу, принести крейду, тощо);
- давати їм більш короткі завдання з певною винагородою згодом (наприклад: якщо дитина добре працювала протягом 20 хвилин, вона може трохи прогулятися);
- навчити їх, як спочатку думати, а потім робити;
- підкреслювати позитивні якості і досягнення дитини;
- корегувати свої очікування відповідно до успішних чи проблемних днів дитини;
- якщо ви не стримались, варто вибачитися перед дитиною і пояснити, чому це відбулось (MikusKos, 2005).

Дуже важливо, щоб батьки та інші особи були проінформовані про характер проблем своєї дитини (якщо діагноз дійсно показує, що у неї є СДУГ). Часто батькам дуже важко зрозуміти, що дитина веде себе певним чином не тому, що хоче бути поганою, а просто через проблеми в регулюванні своєї поведінки, з якими вона не може впоратись. Поради, описані вище, можна дати й батькам. Такі заходи поряд зі створенням ситуації вдома з більшою впорядкованістю і передбачуваністю, будуть значно покращувати поведінку цих дітей, що в свою чергу може змінити сприйняття і почуття батьків до своєї дитини, створюючи позитивну трансформацію сімейних відносин.

Аутизм

Аутизм - це добре відоме (принаймні, у розвинених країнах), але дуже рідкісне захворювання. Вонотрапляється приблизно у кожному п'ятнадцятому з 10000 народжень і в чотири рази частіше зустрічається у хлопчиків, ніж у дівчаток. Аутизм - це насамперед розлад контакту. У дітей, які страждають на аутизм, дуже

короткотривалий реальний контакт з іншими людьми в їх соціальному середовищі. Якщо ж вони контактують, то дуже дивно, відмінно від будь-якої іншої форми нормального контакту.

Деякі важливі особливості аутизму:

- Він проявляється у віці до 30 місяців. Це означає, що ознаки аутизму вже помітні, коли дитина ще маленька; ці ознаки відносять до уповільненого розвитку таких навиків як повертання голови до інших людей, або відсутність інтересу до голосу інших людей. Аутичні діти також не шукають уваги з боку своїх батьків, як звичайно це роблять діти;
- Широко розповсюджена стійка відсутність зворотньої реакції на інших людей (звідси розлад контакту). Аутичні діти, здається, живуть у своєму власному світі. Прикладами цього є: відсутність контакту очей, ставлення до інших людей, наче до неживих предметів, а також тактильна чутливість. ;
- Очевидні розлади в розвитку мови. Мовлення (якщо взагалі є) дуже дивне. Серед прикладів можна навести "ехолалію" (постійне повторення одного і того ж слова або звуку, які дитина почула) або плутання слів "я" і "ти";
- Проявляється дивна реакція на різні аспекти навколишнього середовища. Наприклад, сильний опір змінам (аутична дитина може втратити розум, якщо порушується розпорядок дня), або особливий інтерес до певних речей (багато дітей, які страждають аутизмом, можуть протягом декількох годин дивитись на годинник). Дуже відомий також рух багатьох аутичних дітей - "гойдання". Вони згинаються у верхній частині тіла, одночасно постійно плескаючи руками протягом тривалого часу. В інших часто спостерігається повторення тієї ж самої дії протягом дуже тривалого часу (як, наприклад, крутити дзигу протягом декількох годин поспіль).

Існують різні типи аутизму, деякі більш помірні в своїх симптомах. Проблеми встановлення контакту є спільною рисою для всіх цих типів. Важливо розуміти, що, хоча є аутичні люди з нормальним когнітивним розвитком, переважна більшість також мають розумову відсталість.

Аутизм досить рідкісне захворювання, через це воно може залишатися без діагнозу. Багато дітей, яких вважають «психічно хворими» можуть насправді страждати від аутизму, особливо в країнах розвиваються, де знань про це захворювання часто не вистачає.

До цих пір неясно, що саме викликає аутизм, але, швидше за все, хвороба має біологічне походження. Немає загальноприйнятих стандартів лікування аутизму. Насправді ще досі існує багато суперечок з приводу того, чи піддається аутизм лікуванню взагалі. Проте точно відомо, що ці діти почуваються щасливішими і проявляють менш проблемну поведінку, якщо вони знаходяться в безпечному, впорядкованому середовищі. Відсутність передбачуваної безпеки і раптові зміни в розпорядку мають дуже шкідливий вплив на цих дітей.

Мова / розлади мовлення

Мова - це здатність розуміти і виробляти складні символи, які мають певне значення в соціальному контексті. Мовлення - здатність виробляти значимі звуки - є однією з форм вираження мови. Крім вже зазначеного, існують жести / знаки і внутрішня мова. Кожна нормальна дитина народжується з мовною спроможністю. Але без впливу мовної моделі в соціальному контексті, ця спроможність не може розвинути до реального використання мови. Розвиток мови також залежить від біологічного дозрівання мозку.

Коли рівень розвитку мови є досить низьким порівняно з невербальним інтелектом, коли відставання у мовленні перешкоджає навчанню або соціальному функціонуванню, ми говоримо про розлад мовлення. Крім затримки та повільного вивчення мови, у дітей з розладом мовлення проявляються наступні симптоми:

- Обмежений словниковий запас.
- Велика кількість граматичних помилок.
- Часто неповні речення та нерозуміння довгих складних речень.

- Проблеми з використанням мови в соціальному контексті (проблеми з початком і підтримкою бесіди).

Розлад мовлення може набувати таких форм:

- неповне використання деяких звуків мови, що більш адекватне для віку і діалекту дитини;
- заїкання (повторення звуків, паузи в слові, тощо).

Як багато дітей в популяції має розлади мовлення невідомо. Можливо, фактором ризику є генетичні чинники, що в поєднанні з екологічними умовами можуть призводити до проблем у розвитку мовлення.

Важливо відрізнити розлади мовлення від інших проблем у розвитку мови. Наприклад: глухі діти, діти з розумовою відсталістю або діти, які страждають аутизмом, також часто мають затримку або уповільнений розвиток мовлення.

Наскільки розлад мовлення буде впливати на життя дитини знову буде в значній мірі залежати від підтримки і розуміння з боку навколишнього середовища. Оскільки мова є важливою складовою людських відносин, очевидно, що у дітей внаслідок таких розладів часто виникають серйозні психосоціальні проблеми.

Деструктивні розлади поведінки

Як і інші психічні розлади, виникнення і продовження поведінкових розладів можна найкраще зрозуміти у взаємодії між біологічними, психологічними і соціальними факторами (Hill, 2002).

Серед симптомів можна виділити наступні:

- дитина часто сердиться;
- дитина часто бореться з дорослими;
- дитина часто відмовляється робити те, що їй кажуть дорослі;
- дитина часто цілеспрямовано дратує інших;
- дитина часто сповнена ненависті та мстива.

У «нормальній» популяції від 2 до 3 відсотків дітей будуть проявляти деструктивні розлади поведінки. Серед деяких факторів ризику у розвитку цього захворювання можна виокремити низький вербальний інтелект, СДУГ і жорстоке поводження з дітьми. Знову ж: це і взаємодія з екологічними факторами ризику, які можуть призвести до таких розладів. Будь-які форми лікування необхідно обирати з урахуванням всіх факторів самої дитини та її оточення, що викликають і підтримують розлади.

Соматичні розлади

Це порушення, при яких дитина відчуває фізичні страждання (наприклад, біль в животі, головні болі. тощо), в той час як немає ніяких доказів фізичної або медичної проблеми. Поширеність таких розладів не відома, вона може досягати 10% від "нормального" населення. Причини також насправді не відомі до сих пір, але генетичні фактори, високий рівень стресу і досвід неадекватних механізмів подолання труднощів, здається, грають важливу роль. У країнах, які постраждали від війни, іноді повідомляли, що діти і дорослі мають переважно соматоформні скарги.

Одними з найвідоміших соматичних розладів є анорексія і булімія. Це типові порушення підліткового віку, що в основному впливають на дівчаток (від 90 до 95% хворих становлять дівчатка). Анорексія характеризується крайньою втратою ваги і порушенням моделі харчування. Дівчата з таким розладом, часто мають періоди голодування, що змінюються на періоди, в яких вони їдять багато, після чого самостійно викликають блювання. Все це супроводжується сильним страхом погладшати і спотвореного зображення тіла. Булімія зазвичай починається у другій половині підліткового віку, іноді після історії з анорексією. Вона в основному характеризується інтенсивним переїданням. Обидва розлади харчової поведінки дуже серйозні (особливо нервова анорексія) і часто хронічні. Ці порушення впливають, ймовірно, на 1-2% дівчаток-підлітків (хоча в західних країнах є спостереження, що ці цифри зростають). Існує не одна відома причина розладів харчової поведінки, але соціальні, нейробіологічні та генетичні механізми, також грають певну роль. Деякі кажуть, що вся реклама з красивими, худими моделями, яку ми бачимо в багатьох

(західних) ЗМІ сьогодні, чинять негативний вплив на дівчаток, адже вони намагаються скопіювати цих моделей. Існують різні методи лікування цих розладів, але ймовірність успіху, як правило, не настільки велика. Від 10 до 20% хворих на анорексію насправді вмирають в результаті надмірної втрати ваги.

Тривожні розлади

Існує кілька тривожних розладів, але страх і вищі стани збудження присутні в кожному з них.

- Тривожний розлад відлучення (діти з цим розладом пережили сильний страх, коли були розлучені з основними годувальниками, або відчували сильний страх, що таке відлучення може статись; до причин відносять порушене почуття прив'язаності).
- Генералізований тривожний розлад (дитина дуже боїться і турбується про настання певних подій або дій, як, наприклад, школи).
- Конкретні фобії (діти мають ірраціональний страх, який зберігається навіть після того, як джерело потенційної небезпеки зникло. Це може бути страх деяких тварин, як павуки, страх природних явищ, як вода, страх крові / ін'єкції / ран або страх конкретної ситуації, як перебування в автобусі, польоту або закритого простору).
- Соціальна фобія (дитина з соціальною фобією боїться соціальних ситуацій, і тому прагне уникати їх).
- Обсесивно-компульсивний розлад (у дитини є повторювані думки і дії, які вона відчуває як нав'язливі, та не її власні; дитина не може протистояти цим позивам і вони пристають до неї у повсякденній діяльності).

У контексті війни і конфлікту найбільш актуальний тривожний розлад (про який ми принаймні чуємо найбільше) є пост травматичний стресовий розлад (ПТСР). ПТСР може статися після травматичного досвіду, в якому дитина була свідком, або зіткнулася з ситуацією, яка призвела або могла призвести до раптової смерті або

важкого поранення дитини або інших осіб. На такий досвід дитина реагує сильним страхом, безпорадністю чи жахом.

Симптоми ПТСР:

- повторне переживання травматичного досвіду (наприклад, спогади, нічні кошмари);
- уникання стимулів, пов'язаних з травматичним досвідом (наприклад, небажання говорити про це, уникання певних ситуацій, почуття відокремлення);
- Посилений стан збудження (наприклад, проблеми зі сном, концентрацією).

Як саме та у скількох дітей буде розвиватися ПТСР після однієї чи більше травматичних ситуації не відомо. Різні дослідження, проведені в різних місцях, дають дуже різні цифри, хоча, в цілому, поширеність здається досить низькою. Особливого впливу мають такі речі як: тяжкість досвіду (на скільки сильною була загроза для життя); близькість людини до травмуючого досвіду (чим ближче, тим більша ймовірність розвитку ПТСР); тривалість і частота травматичного досвіду збільшує серйозність симптомів; також має значення життєвий досвід після травматичної ситуації (наприклад, переїзд до табору переселенців після того, як рідне село розбомбили), що також може вплинути на розвиток ПТСР. Серед інших факторів ризику розвитку ПТСР є ненадійна прив'язаність та вже існуючі психологічні проблеми у батьків (в ретроспективному дослідженні, Davidson, Schwarz, Storck, Krishnan&Hammet (1985) показали, що 66% людей, які страждали від психічного розладу після травматичного досвіду, походили з родин, в яких один з членів раніше мав психічний розлад).

Який засіб для лікування ПТСР може бути найбільш ефективним поки не відомо. Хоча десенсибілізація і переробка (травми) рухами очей (ДПДГ/EMDR) є досить ефективним методом для дорослих, про результати такої роботи з дітьми насправді не відомо. Чи прогресуватиме хвороба знову, буде залежати багато чого: від догляду, розуміння і підтримки, які дитина може отримати від свого безпосереднього оточення. В цілому, симптоми ПТСР, як правило, зменшуються після одного-трьох років.

Розлади настрою

Довгий час вважалося, що діти не страждають від такого розладу настрою, як депресія, але в даний час дитячі фахівці переконані в тому, що діти також можуть страждати від такого порушення. Відповідно до епідеміологічних досліджень 2-5% дітей молодшого віку і 10-20% підлітків в «нормальній» популяції в певний час можуть переживати розлад настрою.

Існують такі форми розладів настрою:

- Депресія (серед симптомів спостерігається депресивний настрій протягом усього дня, майже кожен день, який виражається в суб'єктивних зауваженнях, що дитині сумно або вона відчувається порожньо, або, відповідно до спостережень інших, дитина виглядає сумно; у дітей депресивний настрій також може бути виражений збудженням, явною втратою інтересу і задоволення майже до всіх видів діяльності; стійка втрата ваги без дієти; проблеми зі сном, втрата енергії; зменшення здатності концентруватися, виникнення думок про смерть або самогубство).
- Біполярний розлад (симптоми: чергування маніакальних і депресивних станів, у маніакальному стані дитина гіперактивна, багато говорить, відчуває себе фантастично, та ін.; В депресивному стані симптоми такі ж, як при депресії).
- Суїцидальні думки, спроби самогубства і самогубство (вони, як правило, викликані депресією).

Розлади настрою дуже складні. Генетичні, біологічні, когнітивно-поведінкові та соціальні фактори відіграють суттєву роль. Жоден з цих факторів не можна визначити як найважливіший. Тому при лікуванні розладів настрою у дітей та молоді використовують все: ліки, психотерапію, спеціальну освіту, а також заходи в соціальному середовищі. Але першим кроком в будь-якому лікуванні депресії має бути інформування пацієнта, його сім'ї та інших осіб, що забезпечують догляд (наприклад, вчителів) про те, що таке депресія.

Зловживання алкоголем або наркотиками

Підлітковий вік – це період розвитку, коли діти починають відділятися від своїх батьків і розвивати свою власну індивідуальність. Експерименти (із зовнішністю,

сексуальністю і деякими речовинами) та орієнтування на однолітків є частиною дорослішання. В цьому немає ніякої шкоди, проте є ризику.

Шлях до зловживань наркотичними речовинами (алкоголь, наркотики) зазвичай відбувається за наступною схемою:

1. Експериментування (щоб побачити, які наслідки певної речовини).
2. Регулярне вживання задля розваги (дитина починає використовувати речовину як засіб уникнення негараздів та досягнення відчуття комфорту, толерантність до речовини зростає, шкільні результати падають і дитина дистанціюється від тих друзів, які не вживають речовини, і т.д.).
3. Зловживання (речовина стає центральною частиною в житті дитини, соціальне життя стає дисфункціональним, у дитини виникають проблеми з правосуддям та поліцією, виникають ситуації, що наражають дитину на фізичну небезпеку. Діти, які починають вживати речовини у віці 11 років, вже в 12 років ризикують опинитися в стадії зловживання).
4. Залежність і обов'язкове вживання (у дитини розвинута значна толерантність до речовини, абсолютно відсутній контроль щодо того, скільки речовини дитина вживає, неможливо самостійно припинити вживання. Якщо дитина не отримує допомогу ззовні, вона ніколи не зможе подолати залежність).

Хоча вище описано звичайні кроки, що ведуть до повномасштабної наркоманії, цей процес може бути зовсім іншим для дітей в постраждалих від війни районах. Наприклад: їх ватажки або товариші часто вперше знайомлять дітей-солдатів з наркотиками. Вони можуть казати, що наркотики роблять їх невразливими. А вуличні діти можуть почати нюхати клей, щоб подолати голод і забути про свої повсякденні турботи. У порушених війною районах часто повідомляється про збільшення наркоманії та алкоголізму серед дітей та молоді.

Залежно від наркотиків вживання психоактивних речовин призводить до змін в настрої (депресія або ейфорія), думках (порушення концентрації та психоз) та поведінці (наприклад, втрата контролю, апатія, стан підвищеної бойової готовності). Чому і яким чином діти стають залежними, залежить від багатьох факторів таких, як наявність

деяких ліків, тиск з боку однолітків, сімейні обставини, соціальні ситуації, і таке інше. Також може відігравати роль певна генетична схильність (наприклад, алкоголізм часто зустрічається в сім'ях). Лікування наркозалежних дітей - це комплексна справа, що потребує об'єднання зусиль учасників всіх установ і мереж соціальної підтримки. Такі заходи, як підвищення обізнаності про шкоду зловживання алкоголем і наркотиками в школах і громадах, також можуть відігравати важливу роль в запобіганні зловживанню наркотичними речовинами.

Проблеми в сімейних стосунках

Для більшості дітей, особливо молодшого віку, родинне середовище – це найбільш важливий посередницький фактор розвитку. Ризики і проблеми в цьому середовищі можуть призвести до серйозних психологічних порушень.

Найбільш серйозна проблема - це жорстоке поводженням з дітьми, яке може набувати різних форм:

- Фізичне насильство.
- Психологічне насильство (опікуни постійно принижують, чіпляються, залякують дитину, тощо).
- Фізична зневага (опікуни утримують дитину від такого необхідного догляду, як їжа, сон, ліки і т.ін.).
- Психологічна зневага (опікуни відмовляють дитині в потребах, необхідних для психічного здоров'я: увага, повага, безпека, тепло, любов, тощо).
- Сексуальне насильство.

Жорстоке поводження з дітьми часто є наслідком занадто великої різниці між педагогічною компетенцією піклувальників та проблемами дитини, з якими стикаються вихователі. Це означає, що батьки з маленькими педагогічними компетенціями можуть вдаватися до жорстокого поводженням з дітьми, навіть якщо проблеми дитини незначні, в той час як компетентні батьки будуть вдаватися до зловживання тільки якщо дитина дуже проблематична. Існує підвищений ризик нестачі педагогічної

компетентності у занадто молодих батьків, батьків, які самі пережили насильство у дитинстві, психічно хворих, які зловживають наркотичними речовинами, або батьків з психологічними розладами. Невідомо, наскільки жорстоке поводження з дітьми розповсюджене в сім'ях, і його рівень буде змінюватися в залежності від ситуації. У порушених війною районах часто повідомляється, що жорстоке поводження з дітьми збільшилося після конфлікту. Це можна пов'язати з тим, що багато батьків "перевантажені" і не можуть впоратися з первинними та соціальними потребами своїх дітей.

Жорстоке поводження з дітьми може мати безпосередній результат (у найгіршому випадку - смерть) і довгострокові наслідки. Це залежатиме від виду зловживань. Фізичне насильство, наприклад, може привести до агресивної або самогубного поведінки і депресії. Психологічне насильство може також привести до агресивної поведінки в подальшому, і до відсутності розвитку емпатії. Фізичне нехтування збільшує ризик передчасної смерті або неврологічних порушень. Серйозна психологічна зневага, особливо в перші роки, може привести до проблем формування почуття прихильності. Поведінкові проблеми і депресія також пов'язані з цією формою зловживання. Сексуальне насильство, звичайно, може мати багато таких фізичних наслідків, як вагітність, генітальні рани та ЗПСШ. Крім цього, зазвичай спостерігаються порушення сну, зміни режиму харчування, а також емоційні реакції (страх, гнів, почуття провини). У довгостроковій перспективі сексуальне насильство може привести до тривожних розладів, депресії, розладів харчової поведінки, соматоформних розладів та зловживання наркотичними речовинами. Слід, однак, відзначити, що не у всіх дітей, що постраждали від сексуального насильства, розвиваються психологічні проблеми. Багато що знову залежить від догляду, підтримки та розуміння, які вони можуть отримати від навколишнього середовища після того, як насильство відбулось.

Обумовлені війною чи ні?

Як можна бачити з попередніх параграфів, існує багато проблем, які можуть виникнути в дитячому віці. У районах, які постраждали від війни іноді існує тенденція пояснювати всі проблеми, що виникають у дітей, як наслідки конфлікту. Хоча це часто може бути

правдою, але далеко не завжди це так. Насправді, дуже ймовірно, що багато проблем, які блокують розвиток здорової дитини в постраждалих від війни районах, можуть також статися в «нормальному» середовищі. Це пов'язано з тим, що багато з цих проблем мають генетично-біологічне походження. Крім того, деякі сімейні та громадські середовища містять більше факторів ризику від них самих, не маючи відношення до війни. Проте війна з її наслідками буде лише загострювати ризики для таких уразливих груп.

Чому так важливо визначити чи пов'язані причини проблем, що виникають у дітей, безпосередньо з їх життям у порушених війною районах? Дуже просто: якщо ми хочемо адекватно допомогти дітям, ми повинні знати що саме є причиною їх проблем.

Ось деякі приклади:

У дитини спостерігаються проблеми в концентрації уваги і дуже гіперактивна поведінка. Якщо припустити, що така поведінка викликана тим, що дитина стала свідком жажливих речей під час конфлікту, або тому, що зараз вона не отримує уваги від своїх батьків, то, відповідно, шляхи допомогти такій дитині будуть зовсім іншими, ніж дитині з СДУГ. У першому випадку ефективною в зниженні проблемної поведінки може стати творча майстерня, або, можливо, дитині просто потрібен хтось, з ким вона зможе поговорити. Але якщо причина насправді полягає у СДУГ, такі заходи не матимуть реального результату. Для корекції її проблемної поведінки буде необхідна набагато складніша та інтенсивна стратегія, в комплексній взаємодії школи, лікаря і батьків, навіть з можливим призначенням препаратів для дитини.

Дівчина дуже замкнена в класі або гуртках. Люди кажуть, що вона не була такою до війни, і пояснюють це подіями, що трапилися з нею та її сім'єю. Незважаючи на те, що їй, здається, подобається різного роду активність, її поведінка насправді не поліпшується. Цілком може бути, що ця дівчина не "травмована", а насправді має деяку форму розумової відсталості або якісь проблеми зі слухом або зором. Тому їй все важче і важче зрозуміти інструкції дорослих. Її відчужена поведінка є лише вираженням її розчарування. Знову ж: втручання для цієї дівчини повинні бути

набагато ширші і далекосяжні ніж, наприклад, творча майстерня або щось в цьому роді.

Вище наведені лише приклади, але можна легко уявити багато ситуацій, коли проблеми дітей неправомірно пояснюють фактом їх проживання у постраждалих від війни районах. Знову ж таки: персонал на місцях не може діагностувати дітей, але має бути обізнаним про можливі причини проблемної поведінки для застосування коректних та ефективних заходів.

Саме тому при плануванні програм або під час безпосередньої роботи з дітьми необхідно враховувати деякі речі:

- Діти, які були більш вразливими до конфлікту, частіше за все найбільше страждають від цього конфлікту. Це, як правило, діти, які вже мали проблеми, як, наприклад, психічні захворювання, психологічні розлади та фізичні вади. Так само діти, які вже були в ризикованих умовах, насамперед діти, у яких один з батьків має психічний розлад, або діти з бідної сім'ї, тощо. Втручання не повинне відокремлювати цих дітей, але ми завжди маємо переконатися, що наше втручання включатиме їх в діяльність в тій чи іншій формі. Вони є і завжди будуть найбільш схильними до ризику, і мають право на допомогу.
- Психосоціальні проблеми дітей можуть мати багато різних причин. Часто дуже важко точно визначити одну точну причину певного явища. Цей складний характер дитячих проблем у своєму розвитку потребує ретельного аналізу усіх факторів, що впливають на дітей та їх оточення, іноді навіть більше, ніж зазвичай.
- Досить часто симптоми різних психологічних проблем дітей перекривають один одного та подібні в своїх симптомах. Це може ускладнювати визначення "головної" проблеми, та потребує більше уваги до деталей для подальшого поліпшення ситуації. Наприклад: симптоми шизофренії можна легко сплутати з симптомами наркоманії. Або: глухий дитині, яка замикається у собі через те, що не розуміє, що відбувається, може бути помилково поставлений діагноз розумово відсталої. Або: дивні, повторювані рухи дитини з тіковим розладом, можуть бути неправильно розтлумачені як ознаки обсесивно-компульсивного розладу. Або: проблеми зі сном, пов'язані з ПТСР, можуть відвернути увагу від реальної проблеми, наприклад, депресії. Ще

більше ускладнює ситуацію той факт, що, маючи одну проблему, діти також стають більш схильними до розвитку інших проблем.

Глава 4. Розвиток дітей та молоді: ризики і захисні чинники в постраждалих від війни районах

Введення

Діти, що ростуть в зруйнованих війною районах дуже часто показують дивовижну стійкість і цілком можуть розвиватися відповідно до їх природних можливостей. У той же час слід визнати, що зростання в конфлікті створює особливі загрози для здорового розвитку. У цьому розділі ми розглянемо конкретні фактори ризику для розвитку дитини в зруйнованих війною районах. У другій частині ми обговоримо захисні чинники, які певною мірою можуть нейтралізувати негативний вплив наслідків війни на розвиток дітей.

Фактори ризику в постраждалих від війни районах

Загальні поняття про ризики для дітей, які перебувають в постраждалих від війни районах

Протягом усього цього розділу важливо пам'ятати, що методи виховання дітей суттєво відрізняються між різними культурами. Велика частина досліджень про загрози розвитку дитини (наприклад, розлука і втрати), що проводилась в західних суспільствах, не може бути просто перенесена в інші культурні умови. Тому важливо в рамках конкретного контексту дослідити, яким чином діти відреагували на ситуацію, з якою зіткнулися. Це вимагає ретельної оцінки, яка б безпосередньо враховувала погляди, бажання й почуття учасників процесу - дітей, їх вихователів, керівників громад, вчителів, тощо.

Діти, які живуть в постраждалих від війни районах, ризикують пережити низку загроз для їх розвитку і благополуччя. Ці загрози зазвичай включають в себе сильний страх, ситуації, коли діти стають свідками або, можливо, жертвами жорстокого насильства всвоєму звичному місці проживання, свідками знищення майна (в тому числі, можливо, їх власних будинків) і вимушені бігти в паніці. Дітям, що живуть в умовах більш тривалого конфлікту, можливо, доведеться зіткнутися з постійною тривогою через бойові дії або бомбардування, що вторгаються в їхні життя, бути обережними та оминати наявні наземні міни або боєприпаси, що не розірвалися. Багато з цих подій може мати як негайні (безпосередні), так і довгострокові наслідки для дитячого розвитку і благополуччя.

Негайні наслідки таких подій на розвиток дітей залежать, зокрема, від:

- *значення* цієї події для дитини (та її сім'ї) і, найголовніше, чи призвела ця подія до втрати одного або обох з батьків чи опікунів;
- *стадії розвитку* особистості дитини;
- *особистісних якостей* дитини;
- *наявності або відсутності підтримки дорослих*, особливо близьких, які забезпечують опіку й піклування;
- чи була дитина *особисто залучена* в якості потерпілого або злочинця.

Довгострокові наслідки для розвитку можуть залежати від таких факторів, як:

- *реакція найближчого оточення дитини* на зміни в її поведінці, зовнішності або соціальному статусі;
- *можливість заміщення* найбільш значущих втрат;
- *можливість уникнення* подальших травматичних переживань;
- *рівень і якість допомоги*, яку дитина та її сім'я отримують;
- *масштаби змін* «життєвого плану» дитини (тобто її очікуваний курс життя, який включає: де вона живе, стиль життя, надії на майбутнє. Наприклад, інституціоналізація внаслідок втрати батьків або опікунів).

Маленькі діти (1-6 років), які пережили страх та важкий досвід можуть регресувати - тобто втратити (як правило, тимчасово) такі навички розвитку, як мова або контроль сечового міхура і кишечника. Також поширені порушення сну і харчування. Такі реакції можуть збільшуватися в тих випадках, коли батьки або інші опікуни також знаходяться в депресії або тривожному стані і, відповідно, мають менше енергії та інтересу до дитини. В ситуаціях, коли травматичний досвід посилюється втратою батьків або інших піклувальників, або розлукою з ними, реакції та переживання можуть бути значно сильнішими (дивись розділ розлука нижче). Іноді спостерігається втрата здатності до гри, або діти заглиблюються у тему насильства, смерті, тощо в своїх іграх та малюнках.

Наслідки для розвитку дітей шкільного віку (6-12 років), що живуть в умовах жорстокості і переживають жахливі події, як правило, мають відношення до їх здатності будувати відносини і вчитися. Здатність і бажання будувати стосунки можуть бути порушені досвідом, що руйнує довіру, породжуючи почуття страху і недовіри до інших. Це особливо показово в ситуаціях, коли діти втрачають близьких їм людей, будь то через смерть або розлуку. Діти стають пригніченими і, відповідно, не в змозі утримувати інтерес до навчання. Дітей, що стають замкненими, можна легко випустити з-під уваги в класі, особливо, якщо дітей багато. Інші можуть зберігати бажання навчатися, але пережите минуле не залишає їх у спокої - раптові нав'язливі образи з травматичного досвіду можуть порушити концентрацію уваги і мотивацію. Інші симптоми відносяться до збільшення рівня агресії і різних фізіологічних скарг, таких як головний біль, втрата апетиту і енергії, зміни настрою та інші ознаки тривожності. У старших дітей також може проявлятися почуття провини за те, що вони вижили, а інші ні.

У підлітковому віці (12-18 років) жорстокий і жахливий досвід може мати особливо виражений ефект. Здатність підлітка до навчання і розвитку відносин можуть бути порушені. У деяких випадках, зіткнувшись із втратою можливостей для подальшого навчання і руйнуванням подальших життєвих планів, багато підлітків переживають відчуття втрати сенсу життя і перспектив на майбутнє. Молоді люди цього віку можуть

також відчувати багато симптомів, притаманних дітям молодшого віку: надмірний страх і занепокоєння можуть призвести до затримки початку пубертатного періоду (біологічного сплеску, який припадає на початок підліткового віку). Вчинення правопорушень разом з іншими однолітками, наркоманія, токсикоманія та інші форми асоціальної поведінки можуть бути певною формою сенсу життя або слугувати виходом з глибокого розпачу. Прагнення підлітків до добровільного призову в збройні сили відображає серйозний вплив життя в зруйнованих війною областях на їх становлення на цьому вирішальному етапі розвитку.

Можливий вплив наслідків війни на формування прив'язаності

Як було з'ясовано раніше (глава 1), надійні стосунки з піклувальниками є однією з найбільш фундаментальних складових розвитку дитини. Велика частина досліджень наслідків розлуки була зроблена в західних суспільствах з акцентом на прихильність до одного з вихователів, як правило, мати дитини. У багатьох інших культурах маленькі діти прив'язані до кількох вихователів - матері, бабусі і дідуся, старших братів і сестер, тощо. Досвід розлуки і втрати матиме різні наслідки в залежності від віку дитини, рівня когнітивного (інтелектуального) розвитку, емоційної зрілості, статі, а також характеру і тривалості розлуки. Цей досвід також різний в різних культурах. Загалом, однак, вважається, що немовлята, зазвичай, реагуватимуть на розлуку явним хвилюванням. Для немовлят у віці близько 4 - 6 місяців, розлука зазвичай не асоціюється згорем, якщо задоволені їх потреби в теплі, їжі, комфорті та грі. Справа в тому, що до цього віку, немовля ще не навчилося розпізнавати своїх опікунів, ще не була сформована міцна прив'язаність до них. Період від народження до 2-х або 3-х років є особливо важливим для формування зв'язків і розвитку прив'язаності як безпеки. Розлука в цей період має найбільший ефект горя, особливо в період від 6 до вісімнадцяти місяців. Якщо розлука затягується, діти нерідко регресують (тобто повертаються до поведінки, типової для дітей молодшого віку): наприклад, дитина може стати більш вимогливою і постійно потребувати годування, або взагалі відмовитися від їжі, може більше лякатись вночі, говорити менш чітко, повернувшись

до "дитячої мови", може почати більше боятися незнайомих людей, і, можливо, втратити навички контролю сечового міхура і кишківника.

Категорія прив'язаності не обмежується фазою раннього дитинства. Діти шкільного віку можуть також реагувати на втрату та розлуку іншими формами поведінки, включаючи заперечення, депресію, підвищену агресивність, порушення сну і такі фізичні симптоми, як головний біль, біль в животі чи задишка.

Не дивлячись на те, що підлітки, імовірно, вже здатні долати біль чи відчуття горята краще усвідомлюють, що з ними відбувається, вони все одно потребують захисту сім'ї. Можливість отримати підтримку і наставництво від дорослих, перейняти їх рольові моделі, сприяє значним успіхам в розвитку підлітків, адже погляди, переконання і цінності, які вони сприймають в підлітковому віці можуть залишитись з ними на все життя. Відсутність такої можливості через розлуку може підірвати впевненість молодшої людини у собі та сформоване почуття ідентичності.

Розлука може мати довгострокові наслідки для дітей та підлітків. Проте, більшість довгострокових наслідків не є результатом розлуки як такої, а скоріш за все - результатом відсутності адекватної турботи після розлуки. Є очевидним той факт, що діти, які зазнали розлуки, краще справляються з ситуацією, коли про них піклуються дбайливі дорослі (або іноді старші брати і сестри), які забезпечують необхідну ласку, піклування й похвалу. Добра і якісна турбота рідко має місце в інституційних умовах. Скрізь, де це можливо, діти (особливо дошкільного віку) повинні бути забезпечені доглядом в сімейному оточенні. Там, де про дітей піклуються декілька опікунів (тобто там, де догляд розподілено, наприклад, між матір'ю дитини, старшими братами і сестрами, бабусею і дідусем і т. ін.), відчуття горя чи нещастя, ймовірно, буде зведено до мінімуму, якщо ними буде забезпечено можливість для дитини підтримувати контакт з щонайменше одним зі своїх попередніх піклувальників. З цієї причини особливо важливо, щоб брати і сестри залишались разом, коли це можливо. У культурах, де брати і сестри грають важливу роль, виховання в сім'ї, якій надається відповідна підтримка і головою якої є дитина може бути кращим за сторонню опіку.

У контексті розлуки та забезпечення опіки ще одна важлива особливість розвитку дитини стосується відчуття дитиною часу. Маленьким дітям ще належить навчитися розпізнавати час, що вимірюється годинами або календарем. Малеча не може використовувати мислення, щоб утримувати образ померлого батька, в той час як діти у віці близько 4 - 6 років, більш імовірно розрізняють час, пов'язаний з такими подіями, як "час їсти", "час спати», та ін. Діти у віці близько 5 років можуть зазнавати труднощів у розумінні концепції смерті і не можуть зрозуміти, що померлий батько не повернеться. Запевнення дитини, що була розлучена з сім'єю, в тому, що вона зможе повернутися до своїх батьків протягом декількох днів / тижнів / місяців може мати мало сенсу і бути для неї слабкою втіхою.

Слід мати на увазі, що розлука дитини з сім'єю не відбувається у відриві від інших подій. Дитина, яку розлучають з батьками чи звичними опікунами під час війни стикається не тільки з розлукою (що може бути постійною), але і з можливими насильницькими обставинами, за яких відбулось розлучення, і втрата не тільки значущого дорослого, але й сімейного житла, і звичного оточення. З іншого боку, дитині, яку залишили без опіки протягом декількох місяців, можливо, доведеться справлятися не тільки з розлукою, але й з думками про те, що вона небажана або що від неї відмовились, з жорстоким поведженням та занедбаністю аж до цілковитої відчуженості. Те, що їх залишили, діти можуть пояснювати власною нікчемністю. Розлука зазвичай асоціюється з іншими видами втрат - сімейного будинку, інших знайомих людей, майна і звичного оточення. Розлучені з батьками діти зазвичай намагаються зберігати зв'язок з минулим настільки довго, наскільки це можливо. Перебування разом з братами і сестрами, або збереження одного або двох речей з власного майна може бути вкрай важливим для дитини.

[Жорстоке поведження з дітьми в результаті конфлікту](#)

Діти з досвідом перебування в конфлікті або переміщення мають високий ризик стати жертвами різних форм жорстокого поведження та експлуатації. Наявність одного фактора ризику робить дітей більш уразливими до інших ризиків, що може привести до їх нагромадження. Наприклад, дитина, що була розлучена з сім'єю, має

підвищений ризик жорстокого поводження та експлуатації, а дитина, що стикається з насильством в сім'ї, має підвищений ризик вербування до збройних сил.

Терміни "експлуатація" і "жорстоке поводження" не можна вживати в абсолютному або універсальному сенсі: скоріш як поведінка по відношенню до дитини, що може бути розцінена як образлива або експлуататорська в контексті конкретних культурних норм і стандартів.

Дитяча праця

Щодо дитячої праці, наприклад, важливо не нав'язувати західну концепцію дитинства, яка здебільшого виключає оплачувану роботу, щоб не нав'язувати зайвих припущень, що всі форми дитячої праці є експлуататорськими або шкідливими для дитячого розвитку. З іншого боку, деякі з найбільш руйнівних аспектів праці можуть бути суто психологічними за своєю природою та невидимими для стороннього ока. Відповідно до визначення експлуататорською дитячою працею є робота, яка заважає можливостям дитини отримувати освіту через час, що забирає робота, або з будь-якої іншої причини. Діти можуть бути більш сприйнятливими до деяких видів небезпек, ніж працюючі дорослі тому, що вони знаходяться в процесі зростання і мають особливі потреби під час розвитку.

Носіння, наприклад, надмірно великих вантажів може мати серйозний і непоправний вплив на зріст дитини. З іншого боку, дослідження свідчать, що працюючі діти можуть мати непересічну здатність оцінювати досить складно пов'язані між собою плюси і мінуси від роботи.

В процесі визначення того, чи є робота шкідливою, можуть бути використані дві групи критеріїв.

По-перше, об'єктивні умови роботи, що передбачають:

- характер трудової діяльності дітей;
- характер робочого середовища;
- наявність специфічних небезпек (фізичних і психологічних);

- характер трудових відносин.

По-друге, суб'єктивна оцінка, яку надають роботі самі діти. Наприклад: коли діти вважають, що надбання (наприклад, гордість за вклад до сімейного бюджету, задоволення, знання й уміння, які вони отримують в результаті роботи) в значній мірі перевершують внесок (наприклад, праця протягом довгих годин). Це може частково компенсувати втрати дітей від найгірших наслідків роботи. Знову ж таки, важливо уникати безпідставних припущень про вплив роботи на дітей. Наприклад, часто можна почути, що діти не повинні працювати, а мають бути в школі. Проте, очевидно, що багато працюючих дітей можуть відвідувати школу тільки в тому випадку, якщо вони заробляють достатньо, щоб оплатити своє навчання і покрити необхідні витрати. Важливо, проводити ретельну оцінку цього процесу, яка б включала делікатний підхід до виявлення та розуміння точки зору самих дітей.

Гендерні аспекти також можуть бути значущими. У деяких культурах, дівчатка, як правило, несуть надмірний тягар неоплачуваної домашньої праці, іноді на додаток до оплачуваної роботи поза сім'єю. Часто цей фактор знаходить відображення у розподілі охоплення дітей шкільною освітою на користь хлопчиків.

Сексуальна експлуатація та сексуальне насильство

Під час війни існує підвищений ризик сексуального насильства та експлуатації. Це часто матиме серйозні й далекосяжні наслідки для дітей в залежності від віку, статі та темпераменту дитини, характеру і тривалості цього досвіду, особистості гвалтівника та якості наданої допомоги особливо з боку сім'ї дитини. Більшість з дітей, які зазнали сексуального насильства та експлуатації - дівчата, але чимало хлопчиків також стають жертвами (тут може бути навіть ще більше прихованих випадків, аніж у випадках з дівчатками).

Наслідки сексуальної експлуатації можуть переживатись на різних рівнях, включаючи:

- фізичні наслідки - в тому числі травми статевих органів, ЗПСШ, інфікування ВІЛ/СНІД та небажана вагітність;

- емоційні наслідки можуть бути такими самими, як після інших випадків травматичного досвіду;
- у багатьох суспільствах серйозні наслідки може викликати почуття сорому за те, що дитину згвалтували, і особливо, якщо в результаті насильства вона завагітніла;
- соціальні наслідки можуть включати в себе остракізм з боку сім'ї чи громади, особливо коли дитині не вірять або звинувачують її в тому, що сталося. У деяких культурах сексуальна експлуатація негативно впливає на шанси дитини вийти заміж;
- діти можуть стати ще більш психологічно пригніченими, якщо ті, хто займаються їх випадком виявляють грубість та черствість - наприклад, грубо опитують дитину, неделікатно проводять медичне обстеження та ін.

Все це може мати як безпосередній, так і довгостроковий вплив на розвиток дітей.

Насильство в сім'ї (будь то фізичне, сексуальне, емоційне насильство або нехтування) може мати особливо серйозні наслідки для розвитку дитини. Важливо враховувати не тільки безпосередній фізичний та емоційний вплив насильства на дитину. Насильство в сім'ї – це грубе порушення довіри до дорослих, які несуть відповідальність за опіку та піклування про дитину. Залежно від віку та стадії розвитку, дитина може бути не в силах чинити опір або захистити себе від жорстокої поведінки. Насильствоможе продовжуватися до тих пір, поки його причини не будуть виявлені та нейтралізовані, або якщо ризик подальшого насильства не буде зведено до мінімуму шляхом відокремлення кривдника від об'єкту насильства. Разом з тим, вилучення з сім'ї скривдженої дитини іноді може призвести до виникнення підвищеного ризику насильства у відношенні інших дітей в сім'ї.

Нерідко діти, які зазнали насильства, самі стають кривдниками у дорослому житті. Наприклад, хлопчики, що пережили сексуальне насильство, в подальшому часто виявляють схильність до сексуального насильства у відношенні до інших дітей, а емоційно обділені діти можуть зростати без розуміння важливості любові й прив'язаності, що згодом негативно позначатиметься на їх умінні виховувати власних дітей.

Діти, втягнуті у збройні формування

На сьогодні стає все більш зрозумілим існування особливих потреб дітей-солдатів та інших дітей, втягнутих до збройних формувань.

Одним з найскладніших ефектів у дітей з таким досвідом є те, що вони провели більшу частину свого дитинства в суворо ієрархічній структурі і пройшли процес соціалізації, який побудований для виконання військових наказів. Очевидно, що такий досвід після звільнення заважатиме пристосовуватися та переучуватися на нові правила поведінки, розвивати відносини, які не базуються на силі і страху.

Дітям, які брали участь в насильстві і вбивствах, ймовірно, пояснювали, що це таке з точки зору інтересів збройних формувань. Це може означати, що такі діти повинні переглянути морально-етичні норми поведінки і прийняти для себе моральні принципи, що відповідають нормам мирного життя. Деякі діти, розуміючи жахливий характер своїх попередніх дій, можуть сильно страждати через це усвідомлення і пов'язаних з ним почуттів провини й сорому. Дівчата, які були на дійсній службі, можуть зазнавати особливих труднощів при адаптації до очікуваних від дівчат способів поведінки у суспільстві, і це може вплинути на перспективи шлюбу, а також виконання ролі дружини і матері. Дівчата (та й хлопчики) у збройних формуваннях піддаються ризику зґвалтування і тривалого сексуального насильства, і це може зашкодити формуванню прийнятної для певного віку та культури поведінки. Це також може завадити їх успішній соціальній інтеграції.

Деякі діти, особливо ті, що мали відповідальні посади в збройних силах, можуть мати особливі труднощі в адаптації до цивільного життя, де їх статус більше не визнається. Навіть маленькі діти можуть мати «дорослі» ролі, обов'язки і повноваження. Це може надзвичайно ускладнити повернення до очікувань, пов'язаних з дитинством: наприклад, до норм і правил школи, або до ладу і очікувань сім'ї та громади.

Важливим аспектом реабілітації є пошук шляхів розвитку у дітей почуття власної гідності, відчуття надії і впевненості в завтрашньому дні. Це може бути особливо складним завданням у випадку дітей, які були завербовані, зокрема, через існування їх власних уявлень про відсутність можливостей в межах їх середовища чи громади. Після реінтеграції до більш нормального життя у громаді, багато з цих дітей борються з низькою самооцінкою та непевним уявленням про власну сутність. Через труднощі з реінтеграцією до їхніх громад, а також через відсутність майбутньої перспективи, чимало дітей зберігають жагу до свого колишнього життя в збройних формуваннях, і тому мають ризик повернення до цього.

Одним з аспектів життя всередині збройних формувань, що не завжди визнається, є те, що діти можуть переживати певні позитивні почуття разом з багатьма негативними і жорстокими. Наприклад, вони, могли бути частиною групи однолітків, які самовіддано підтримували один одного, маючи спільне почуття мети, об'єднані спільною ідеологією, часто нав'язаною ідеологічною обробкою, що надавало відчуття значущості їх діям. Крім того, вони могли мати сильні особисті відносини зі своїми командирами, незважаючи на можливість експлуаторських і жорстоких аспектів цих відносин. Ці скоріш позитивні сторони такого досвіду не завжди легко замінити. Отже, якщо діти не мають реальної можливості для хороших відносин з дорослими та однолітками, розвитку почуття мети і власної гідності, їм буде набагато складніше повернутись до більш нормального цивільного життя в суспільстві.

Інші ризики для дітей у постраждалих від війни районах

Крім вже описаних раніше, інші загальні ризики для здорового розвитку дитини в постраждалих від війни районах включають в себе:

- Фізичні ризики:
  - *Втрата* оселі дитини, знайомого середовища, людей, речей, тощо.

- *Перенаселеність нового розміщення, відсутність медичних послуг, чистої води й належної санітарії* можуть комплексно становити загрозу здоров'ю зростаючої дитини. Неналежні програми імунізації, відсутність можливостей для боротьби з інфекційними захворюваннями і погані медичні послуги можуть значно вплинути на здоровий розвиток дітей та підлітків.
- *Недоїдання* тісно пов'язане з хворобами, особливо з інфекційними. Недоїдаючи, діти мають меншу стійкість до хвороб, і захворювання на діарею чи респіраторну інфекцію призводить до виникнення замкненого кола, коли діти їдять ще менше, що може швидко привести до смерті. Потреби в харчуванні для дітей значно відрізняються від дорослих. Важка клінічна недостатність харчування, яка може початися ще в утробі матері й тривати протягом перших одного або двох років життя, призводить до довгострокових наслідків у когнітивних і поведінкових складових розвитку, а також функцій моторики. Хронічна недостатність харчування може привести до затримки росту.
- *Хронічно поганий стан здоров'я*, що часто асоціюється з недостатнім харчуванням, може впливати на природну допитливість дитини і можливість здобувати знання з оточуючого середовища, а також на можливість брати участь в шкільних та інших громадських заходах.
- *Фізичні травми* також можуть бути пов'язані зі збройним конфліктом. Наприклад, вибухи бомб можуть привести не тільки до шоку і тривоги, але і втрати слуху, що, в свою чергу, може вплинути на успішність в школі. Бомби, снаряди, кулі і наземні міни можуть стати причиною широкого спектру фізичних вад та психологічних загроз.
- Соціальні ризики:
  - *Втрата освітніх можливостей* може мати далекосяжні наслідки для розвитку дітей. Дітям, у яких переривається початкова освіта, буває важко

повернутися до навчання пізніше в дитинстві. Дівчата особливо втрачатимуть від недостатньої освіти. Відсутність базової освіти порушує права дітей і часто виявляється перешкодою протягом усього життя.

- *Відсутність можливостей для гри.* Не зважаючи на те, що дитяча гра має різні форми для дітей різного віку і статі в різних культурах, вона є однією з найважливіших і універсальних рис дитинства, завдяки якій діти досліджують, вчаться взаємодіяти, справлятися з різними ситуаціями та адаптуватись до різних ситуацій. Через гру, діти не тільки розвивають вміння і компетенції, але також вправляються і практично відтворюють складні життєві ситуації, висловлюючи свої почуття про них. У ситуаціях конфлікту і вимушеного переселення, гра може стримуватися низкою чинників, в тому числі відсутністю часу в батьків та інших піклувальників; емоційною недоступністю батьків через їх власні тривоги; відсутністю місць для гри; а також побоюваннями батьків з приводу безпеки, що призводить до обмеження фізичної активності дітей.

Захисні фактори для дітей в постраждалих від війни районах

У центрі уваги психосоціальних втручань має бути зміцнення захисних факторів, які можуть нейтралізувати дії багатьох ризиків, з якими стикаються діти у постраждалих від війни районах. Ці фактори були сформульовані після інтенсивного огляду літератури та практики інших організацій, що працюють з дітьми в постраждалих від військових дій районах (наприклад, SaveTheChildren, 2004; SCF/ARC, 2001; Apfel&Simon, 1996; Boyden, 2000; Kosteck, 2005; Masten 1999; GordonRhouse, 1998), а також на основі багаторічного власного практичного досвіду ICDI

Захисні фактори:

1. Конструктивні механізми подолання труднощів усередині самої дитини.
2. Підтримка дорослих.
3. Взаємодія з однолітками.
4. Почуття нормалізації ситуації та майбутньої перспективи.

5. Безпека та спокій.

Ці п'ять захисних факторів грають важливу роль (і знаходяться під загрозою) для дітей, що зростають у зруйнованих війною районах. Хоча завжди необхідно ретельно оцінювати, які саме ризики загрожують здоровому розвитку дітей, всі психосоціальні програми в тій чи іншій мірі мають на меті підтримку цих п'яти факторів. Цей профілактичний підхід, який фокусується на сильних сторонах дітей та молоді, їх сімей і громад, матиме найбільший потенціал для запобігання виникненню психосоціальних проблем, а також сприятиме здоровому розвитку дітей в постраждалих від війни районах.

Далі у цьому розділі роз'яснюється значення вищезгаданих захисних факторів.

Конструктивні механізми подолання труднощів усередині самої дитини

Адаптивні реакції на стрес - це результат механізмів подолання труднощів, які в свою чергу формуються в результаті балансу між більш-менш довготривалим ризиком і захисними факторами (Garmezy, 1985). Механізми подолання труднощів представляють собою психосоціальні навички або здібності, які дитина набуває та розвиває протягом життя, які допомагають їй психологічно впоратися з різними ситуаціями. Конструктивні механізми подолання труднощів збільшують стійкість дітей до важких переживань і підвищують здоровий психосоціальний розвиток.

Підтримка дорослих

Встановлено, що батьківське тепло, виражене у фізичних (наприклад, обіймах і поцілунках) і словесних формах (наприклад, похвала та слова ніжності) - це універсальне явище (Rohner, 1986). Вважається, що воно пов'язане з такими позитивними психосоціальними наслідками, як психологічне благополуччя, почуття власної гідності та успішності. Відсутність батьківського тепла, очевидно, має загальний зв'язок з такими негативними психосоціальними наслідками, як агресія,

порушення дисципліни в школі, емоційна несприйнятливність та депресивні симптоми (Chenet al., 1998; Greenberger&Chen, 1996).

Кожна дитина потребує фізичної, психологічної і моральної підтримки з боку відповідних дорослих для того, щоб рости і розвиватися у здоровий спосіб (фізично і морально). Батьки або опікуни можуть забезпечити найкращу підтримку дитячих потреб. Діти, які отримують тепло, увагу і турботу відчують себе в безпеці і краще здатні досліджувати світ і розвивати різні уміння. Важлива не тільки підтримка батьків або інших опікунів, а й підтримка з боку інших значимих осіб (бабусі й дідуся, тітки / дядька, вчителів та інші фахівців). За допомогою соціальної взаємодії діти набувають гендерної та етнічної ідентичності, засвоюють культурно обумовлені норми і цінності, відвідують навчальні заклади та інші соціальні інститути, і вчаться бути активними членами своїх громад (SaveTheChildren, 2004). У той же час негативні прояви з боку значимих дорослих (зловживання, відсутність піклування, тощо) можуть бути надзвичайно руйнівними.

Взаємодія з однолітками

Стосунки з однолітками є невід'ємною складовою гри, діти вчаться багатьом соціальним навичкам від своїх однолітків (Cunningham, 2004). На відміну від відносин «дорослий-дитина», відносини з однолітками засновані на рівності між учасниками. Діти можуть домовлятися про умови їх взаємодії з однолітками та друзями у спосіб, що може бути неприйнятним для їх відносин із дорослими. Вони розвивають здатність до дружби і солідарності, заснованої на принципі взаємодії і взаємної підтримки. Один від одного вони засвоюють уроки про те, що правильно і неправильно, про вірність, і про те, що станеться, якщо ви образите чиїсь почуття або зрадите чийсь довіру (Thompson&Rubin, 2002).

Чим краще діти здатні формувати хороші, дружні стосунки взаємовиручки та отримати визнання у колі своїх однолітків, тим вони потенційно можуть бути успішнішими в школі і, в кінцевому рахунку, в житті (Thompson&Rubin, 2002). Вірна дружба забезпечує підліткам, зокрема, основу для кращого самопізнання в процесі впізнання себе в іншому. Молоді люди скоріш схильні обговорювати свої проблеми,

почуття, страхи і сумніви з кращими друзями, аніж зі своїми батьками. Діти, особливо хороші друзі, допомагають один одному обмірковувати певні речі чи проблеми зрозуміліше й компетентніше (Thompson&Rubin, 2002).

Було підтверджено, що стосунки з однолітками також мають важливе значення для благополуччя підлітків в різних культурах (Greenberger, Chen, Tally, &Dong, 2000). Але слід мати на увазі, що підлітки в різних культурах проводять різну кількість часу зі своїми однолітками (Fuligni&Stevenson, 1995; Larsonetal., 1999). Отже, вплив однолітків, як правило, не є однаковим.

Почуття нормалізації ситуації та майбутньої перспективи

Відчуття нормальності, порядку і перспективи на майбутнє є важливими захисними чинниками для здорового розвитку дитини. Звичний розпорядок, завдання та традиції створюють відчуття безпеки. Завдяки зрозумілому середовищу дитина здатна знаходити сенс і мету свого життя, створювати плани на майбутнє. У ситуаціях конфлікту порядок і багато з цих звичок порушені. Спільноти розпадаються, школи та медичні установи припиняють функціонувати, сім'ї руйнуються, і в багатьох випадках руйнується вся соціальна структура. Такі регулярні заходи, як відвідування школи, організована гра, ігри та спортивні змагання, можуть допомогти відновити відчуття нормального життя і майбутньої перспективи для дітей. Можна стимулювати батьків і вихователів до створення сталого розпорядку в домашньому господарстві. Також відновлення традиційних практик і звичаїв може допомогти повернути відчуття нормального життя. Однак, слід зазначити, що розпорядок та звички також можуть бути негативними: занадто зарегламентований режим, робота або інші важкі щоденні обов'язки можуть обтяжувати дитину.

Школа є дуже важливим місцем для психосоціальної діяльності дітей. У школі як дорослі, так і однолітки представляють моделі відповідної соціального поведінки, і в свою чергу можуть демонструвати позитивні реакції у відповідь на належну соціальну поведінку дитини. Це сприяє розвитку почуття соціальної компетентності, що забезпечує розвиток впевненості у собі і доброзичливість. Крім того, успіхи в

шкільному навчанні або досягнення в спорті чи мистецтві, створюють потенціал для підвищення самооцінки і впевненості в собі. І почуття власної гідності, і впевненість у собі позитивно впливають на навички подолання труднощів. Відвідування школи також наповнює повсякденне життя дітей цілеспрямованою діяльністю, воно задає порядок і наповнює змістом кожен день (MikusKos, 2005).

Безпека та спокій

І фізична, і емоційна безпека є важливими елементами для розвитку дитини. Діти і дорослі не можуть нормально функціонувати в умовах, небезпечних для життя. У ситуаціях, в яких поширені ненависть, дискримінація і недовіра, розвиток дітей може бути загальмований. Діти в усьому світі виявляють емоційний стрес після впливу непереборних подій, що загрожували їх життю, через певні форми зміни поведінки, затримку розвитку або інші розлади.

Глава 5 Розвиток психосоціально здорової дитини та розвиток молоді в постраждалих від війни районах: наслідки для практики

Сприяння розвитку дітей та молоді

Психосоціальний підхід, за своєю суттю, носить превентивний характер: він спрямовується на запобігання розвитку психосоціальних проблем, а також сприяння можливості здорового розвитку дітей та молоді в постраждалих від війни районах. Для досягнення цього необхідно зосередитися на дитині та її соціальному середовищі. Якщо більш конкретно, мета повинна полягати в посиленні захисних факторів, які можуть протидіяти деяким факторам ризику, найбільш поширеним в охоплених конфліктами районах.

З метою ефективного сприяння розвитку дітей в наших програмах, ми повинні в першу чергу звернути увагу на наступне:

1. На кожному етапі проекту або програми, ми повинні ретельно аналізувати фактори ризику, які загрожують розвитку дітей. Цей аналіз повинен проводитися на всіх рівнях, від рівня країни до безпосереднього втручання до конкретної групи дітей або в певному співтоваристві.

2. Проблеми розвитку дітей, як правило, викликані складними, багатогранними і часто взаємопов'язаними причинами. Ми повинні уникати спрощення, коли намагаємося проаналізувати ці проблеми. Ми також повинні постійно усвідомлювати, що наявність одного фактора ризику може збільшити вразливість дітей до інших ризиків.

3. Втручання повинні (наскільки це можливо) бути "індивідуальними". Це означає, що просування тільки одного або декількох з п'яти захисних факторів недостатньо. Має бути ясно, яким чином втручання сприяє конкретним потребам і проблемам групи бенефіціарів. Як втручання відноситься до ризику (-ків), з яким стикаються ці діти? Наприклад, заохочення підтримкою дорослих може бути найголовнішим для групи дітей у віці 6-12 років, тоді як сприяння відчуттю нормального життя і майбутньої перспективи є найбільш важливим для підлітків в тому ж самому співтоваристві. Таким чином, обидві групи виграють від різних видів втручань.

4. Ми завжди повинні переконатися в тому, що діти, найбільш схильні до ризику, з найбільш уразливих груп населення, включені в наші втручання. Але це, в свою чергу, не має призводити до стигматизації вразливих груп. Кращий спосіб уникнути цього шляхом прийняття інтеграційного підходу: уразливих дітей інтегрують (включають) до заходів, орієнтованих на більш широкі групи.

Після врахування всього вищезазначеного, розвиток дітей та молоді в психологічних програмах (в цілому) може бути представлено наступним чином:

Підвищення навичок подолання труднощів шляхом:

- Розширення можливостей для гри та вираження для дітей та молоді;
- Підвищення якості освіти для дітей та молоді;
- Збільшення засобів для існування і життєвих навичок для дітей та молоді.

Збільшення підтримки дорослих шляхом:

- Підвищення обізнаності та підтримки прав дитини з боку сім'ї, громади та суспільства;
- Підвищення обізнаності та підтримки дитячого психосоціального розвитку в сім'ях, громадах та суспільстві;
- Підвищення потенціалу (пара-) фахівців для підтримки психосоціального розвитку дітей;
- Підвищення захисту дітей і молоді.

Підвищення взаємодії однолітків шляхом:

- Розширення можливостей для гри і вираження для дітей та молоді;
- Підвищення розуміння між роз'єднаними групами дітей;
- Підвищення якості освіти дітей і молоді.

Підвищення відчуття нормального життя і майбутньої перспективи шляхом:

- Розробки (переробки) соціальних структур, ритуалів і традицій в суспільному житті;
- Підвищення якості освіти дітей і молоді;
- Збільшення засобів для існування і життєвих навичок для дітей та молоді.

Підвищення відчуття безпеки та спокою шляхом:

- Посилення підтримки миру і примирення між спільнотами і суспільством;
- Підвищення розуміння між роз'єднаними групами дітей;
- Підвищення захисту дітей і молоді.

Залучення дітей та молоді до планування і реалізації психосоціальних програм.

Участь - це одне з прав дітей. До такої концепції відносять важливі аспекти розвитку дитини, які будуть розглянуті в цьому розділі. Участь, в буквальному перекладі, означає взяти участь у чомусь, докласти руку до заходів, участь дітей може бути описана як "слухання дітей, надання їм простору для формулювання своїх власних проблем, а також, враховуючи дитячу зрілість та здібності, надання їм можливості брати участь в плануванні, проведенні та оцінці діяльності, яка може означати залучення їх до процесу прийняття рішень"(VanBeers, 1995).

Участь як концепція прав дитини

Поняття участі міцно вбудоване у Конвенції про права дитини. Стаття 12 говорить: «Держави-учасниці забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, думці дитини приділяється належна увага згідно з віком і зрілістю дитини.» На додаток до цього важливого положення, стаття 13 посилається на право дитини на свободу вираження поглядів, стаття 14 стосується права дитини на свободу об'єднань та мирних зборів. Стаття 17 наголошує на важливості доступу дітей до інформації.

Але участь не просто так: вона потребує залучення дорослих для забезпечення середовища, яке сприятиме можливостям молодих людей брати участь відповідно до їх нових компетенцій.

Участь і розвиток дитини

Участь є життєво важливим аспектом розвитку дитини, та може бути розглянута за трьома напрямками:

1. Діти беруть активну участь у своєму власному розвитку.
2. Включення дітей до участі підвищує їх розвиток.
3. Участь дітей і підлітків дає можливість приймати більш ефективні рішення.

1. Діти беруть активну участь у своєму власному розвитку.

Ми повинні прийняти інтерактивний, екологічний погляд на розвиток дитини. Це означає, що діти - з самого раннього віку - чуйні та беруть участь у формуванні свого середовища. Діти у своєму розвитку підпадають під вплив свого середовища, і, в свою чергу, вони впливають на нього. Здорова, активна дитина, наприклад, буде впливати на поведінку батьків і змусить їх дати їй більш позитивну увагу, ніж пасивна або постійно роздратована дитина. В процесі дитячого зростання спостерігається впізнана послідовність розвитку їх здатності до участі, хоча будуть й індивідуальні та культурні відмінності в реальних вікових групах, де розробляються конкретні компетенції.

Компетенції для участі в соціальній взаємодії і прийнятті рішень будуть включати наступне:

- Володіння мовою - вміння спілкуватися і використовувати мову, щоб співпрацювати з іншими;
- емпатія - здатність розуміти почуття і думки інших;
- абстрактне мислення - наприклад, здатність осмислювати невидимий процес до неконкретної мети;
- розуміння часу;
- здатність управляти власними імпульсами - тобто негайне і егоцентричне задоволення потреб і бажань;
- здатність зрозуміти і прийняти те, що процес участі може принести більше користі іншим людям, ніж собі;
- здатність концентруватися, слухати, аналізувати, представляти свою точку зору і т.д.;
- здатність контролювати емоції, особливо гнів і розчарування.

В цілому діти у віці близько 5, 6 і 7 років мають можливість брати участь і приймати рішення про дії, які дуже конкретні і знайомі, де результати помітно відразу. У віці близько 8-9 років дитяча компетентність в участі швидко розвивається і вже до 10-12 років багато з компетенцій, перерахованих вище, набувають досить зрілого рівня,

хоча їм ще потрібна допомога в догляді, щоб прийняти, що пов'язані з цим проблеми повністю зрозумілі. Досвід показує, що, в цілому, підлітки виявляються дуже активними учасниками і можуть бути задіяні в програмах на глибокому рівні. Слід пам'ятати, однак, що будуть значні культурні відмінності щодо віку, в якому можна придбати певні компетенції, а також індивідуальні відмінності. Також існують суттєві питання, що стосуються обох статей і культурної цінності, прив'язаних до участі дітей, які будуть обговорюватися далі.

2. Включення дітей до участі підвищує їх розвиток.

Участь передбачає слухання дітей, не зверхньо, приймаючи їх ідеї та думки всерйоз, а також (коли це доречно) дозволяючи їм брати на себе відповідальність за прийняття рішень. Це може бути певною перевіркою для дітей та сприяти підвищенню їх самооцінки і впевненості в собі, а також дозволить їм набути навичок, як ті, що викладені вище. Існує також деякі дані досліджень, які показують, що, коли діти і підлітки мають можливість реально брати участь і вносити свій вклад в навколишнє середовище, частиною якого вони є, їх стійкість підвищується.

3. Участь дітей і підлітків дає можливість приймати більш ефективні рішення.

На ширшому рівні, планування і розвиток програми буде посилено за рахунок участі дітей. Наприклад, програма молодіжного клубу буде, швидше за все, задовольняти конкретні потреби молодих людей, якщо вони були залучені до усвідомленого виявлення цих проблем, з їхнього власного досвіду, та до визначення спрямованості програми, тоді вона і буде працювати. Крім того, діти більш схильні використовувати програму, якщо відчувають деяке право власності на неї.

Участь: культурні та гендерні аспекти

Ідея участі дітей також може заперечити те, що зазвичай вважається прийнятною поведінкою для дітей у багатьох суспільствах і традиціях виховання дітей, її також може бути важко ввести в контекстах, в яких є нормою щоб "дітей було видно, але не чути". Це повинно бути порівняно з деякими реальними перевагами, які можуть

виникнути в результаті участі дітей, в той час як чутливий підхід повинен бути прийнятий для того, щоб ключові гравці - співробітники, батьки, самі діти і т. д. - змогли побачити переваги і не сприймати участь як загрозу.

Участь передбачає відповідальність, і буде корисним зробити наголос на цьому факті при роботі в напрямку більш широкої участі. Саме завдяки спільній роботі з іншими як діти, так й дорослі вчаться справлятися з обов'язками. Реальна участь навряд чи буде досягнута, допоки персонал, залучений до програми, не буде насправді відданий їй. Одне дослідження припустило, що співробітники, що працюють в рамках ієрархічної, авторитарної організації, яка не заохочує участь персоналу, ймовірно, знайдуть ідею дитячої участі складною.

Гендерні питання можуть бути досить показовими: у багатьох випадках, для хлопчиків можливості участі можуть бути більш організовані, ніж у дівчаток, що може відображати як культурне відношення до статті, а також той факт, що дівчатка часто мають більший тягар роботи, покладений на них вдома. Це не рідкість знайти програми, розроблені переважно навколо потреб хлопчиків, особливо в таборах для біженців, де вони можуть бути більш помітними - і, можливо, сприймаються як потенційно більш проблемні, ніж у дівчаток. Особливу увагу, можливо, необхідно спрямовувати на те, щоб дівчата більш активно залучались, а також забезпечувати, щоб хлопчики не домінували в процесі прийняття рішень.

Участь: питання реалізації

Хоча психосоціальні програми повинні заохочувати принцип участі дітей, персонал на місцях часто може відчувати, що його важко застосовувати свідомо, особливо в культурі, де ця ідея незнайома.

Визначення Ван Бірс (дивись вище) допомагає виділити два різних аспекти участі: на базовому рівні, де діти залучаються до озвучування своїх ідей і проблем, беруть участь у чомусь; на більш складному рівні передбачається розширення їх прав і

можливостей, що дозволяє дітям приймати рішення, здійснювати автономні дії, самоорганізуватися і т.д. Програми можуть прагнути до залучення молодих людей в колишньому способі, але не останній, або навпаки. Наприклад, в програмі виховання в дусі миру, підхід може передбачати досить широку участь, з дітьми активно залученими до їх власного навчання, але цей базовий рівень участі може мати місце в умовах, в яких цілі програми, навчальна програма, методи навчання і т.д. були розроблені дорослими без участі дітей. У цьому сенсі діти активно залучаються шляхом участі в програмних заходах, але можуть не бути уповноважені до участі в плануванні, проведенні та оцінці програми. Це може, звичайно, бути повністю доцільно, в залежності від обставин.

Ефективна участь не може бути чимось "доданим" до програми, але повинна бути вбудована в програму на основі дуже ретельних роздумів і планування. Зусилля, спрямовані на допомогу дітям "висловлювати свої погляди" іноді стають скоріше наказними, забезпечуючи вузькі і обмежені можливості для конкретних дітей або молодіговорити з аудиторією дорослих. Справді, все частіше такі порядки денні ініціюються самими дітьми, і не завжди ясно, що обрані види в формальному контексті є представниками широких верств населення дітей. Перспектива розвитку через участь підкреслює той факт, що характер і формат участі не відповідає попередньо встановленому шаблону або встановленим термінам. Швидше, справжня участь повинна розвиватися відповідно до основних принципів розвитку дитини і в рамках відповідних культурного, соціально-економічного і політичного контекстів.

Участь: міркування для щоденної практики

Належна і ефективна участь дітей та підлітків вимагає розгляду наступних питань:

1. Які цілі залучення молодих людей? Чи відповідають вони новим компетенціям і навичкам дітей?
2. У яких областях і аспектах програми будуть залучені молоді люди? Які відповідні обмеження участі дітей в цьому контексті?

3. Яке місцеве культурне ставлення до участі дітей? Яким чином поняття «участь» буде роз'яснено молодим людям, батькам та лідерам спільноти? Яких труднощів можна очікувати і яким чином вони будуть подолані?
4. Які методи і прийоми будуть використані для залучення молодих людей?
5. Чи були прораховані та вирішені гендерні питання? Чи буде участь дівчаток, або хлопчиків, потребувати особливих підходів або методів?
6. Чи прагне персонал до участі дітей? Чи зазнали вони переваги власної участі? Чи вбачають вони будь-яку загрозу для власної позиції, і якщо так, то як це вирішити?